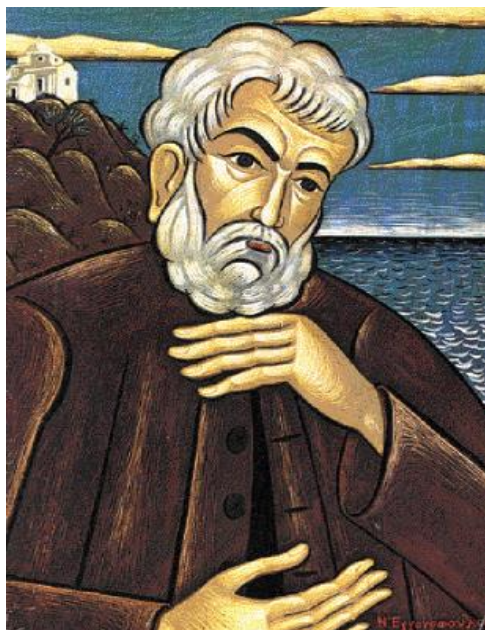

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Το παιδί στο έργο του

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ιωάννης Μακάριος

Α.Μ.: 340

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

Γεώργιος Καψάλης, Πρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και καθηγητής ΠΤΔΕ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	4
---------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ζωή του Α. Παπαδιαμάντη.....	8
1.1 Η αφετηρία.....	8
1.2 Τα μαθητικά χρόνια.....	10
1.3 Τα φοιτητικά χρόνια(φτώχεια και μοναξιά).....	12
1.4 Η ζωή στην Αθήνα.....	13
1.5 Ανάμεσα στην εκκλησία και την ταβέρνα.....	15
1.6 Χρόνια παροδικής ακμής.....	17
1.7 Ο Γολγοθάς της ζωής του (Αρρώστια και γηρατειά).....	18
1.8 Τελευταία χρόνια στο νησί.....	19
1.9 Ο θάνατος του.....	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η εργογραφία του Αλ. Παπαδιαμάντη.....	22
2.1 Το έργο του(συνολική θεώρηση).....	22
2.2 Τα μυθιστορήματα του.....	29
2.3 Οι νουβέλες του.....	34
2.4 Τα εορταστικά διηγήματα.....	39
2.5 Η ηθογραφία στον Παπαδιαμάντη.....	42
2.6 Βασικά γνωρίσματα της πεζογραφικής γραφής του Παπαδιαμάντη.....	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Το παιδί στο έργο του Αλ. Παπαδιαμάντη.....	54
3.1 Η παρουσία και ο ρόλος των παιδιών στα έργα του Αλ. Παπαδιαμάντη.....	54
3.2 Ο κόσμος των παιδιών και οι όψεις της παιδικής ζωής στο έργο του Παπαδιαμάντη.....	55

3.3 Η παρουσία των παιδιών στο έργο του Παπαδιαμάντη μέσα από την ενδεικτική αναφορά σε διηγήματα του.....	63
Επίλογος:.....	69
Παράρτημα: Α) Κρίσεις για τον Παπαδιαμάντη από τους μελετητές του	70
Β) Πίνακας χρονολογικής κατάταξης των διηγημάτων του, που αναφέρονται στον κόσμο των παιδιών.....	77
Βιβλιογραφία:.....	86

Εισαγωγή

Αν η ζωή των περισσότερων Ελλήνων συγγραφέων του τέλους του 19^{ου} αιώνα δεν έχει να παρουσιάσει κάτι το εντυπωσιακά ιδιαίτερο, δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο και για τη ζωή του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης είναι μια από αυτές τις σπάνιες προσωπικότητες, που θα έπαιρναν με αβασάνιστη ευκολία τον τίτλο της ειδικής και ξεχωριστής περίπτωσης. Στα περισσότερα από τα λήμματα-μελετήματα της ζωής και του έργου του, λέξεις χαρακτηρισμοί, όπως η ιδιαιτερότητα, η αυτονομία, η μοναχικότητα και επιθετικοί προσδιορισμοί, όπως ο μοιραίος, ο άτυχος, ο τραγικός, αλλά και πολυδιάστατος και πολυσχιδής, εμφανίζονται κατά συρροή και φωτίζουν την προσωπική του ζωή και το ποικιλόμορφο συγγραφικό του έργο.

Η ζωή και η μορφή του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (Σκιάθος, 1851-1911), όπως μας έχουν παραδοθεί από μαρτυρίες των συγχρόνων του, του Παύλου Νιρβάνα, του Γεράσιμου Βώκου, του Γεωργίου Φιλάρετου κ.ά., απεικονίζουν έναν συγγραφέα που δεν του άρεσαν οι μεγάλες μετακινήσεις. Εκτός από μία και μοναδική, πολύμηνη παραμονή του στα μοναστήρια του Αγίου Όρους, όπου πήγε την άνοιξη του 1870, συνοδεύοντας έναν παιδικό του φίλο που έγινε μοναχός, κανένα άλλο μεγάλο ταξίδι του δεν μας είναι γνωστό. Από το 1869, όταν ήρθε να μείνει στην Αθήνα, η διαδρομή που ακολουθούσε από και προς τη Σκιάθο γινόταν μέσω του Πειραιά, με ενδιάμεσους σταθμούς τη Χαλκίδα και τη Σκόπελο.

Η ιδιοσυγκρασία, αλλά και οι γενικότερες αντιλήψεις του για την κοινωνία, προδίδουν έναν άνθρωπο εσωστρεφή, που αισθανόταν ασφαλής μόνο σε περιβάλλοντα, τα οποία ένιωθε δικά του. Είτε στο νησί όπου γεννήθηκε και πέρασε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια, είτε στην Αθήνα από τις φτωχικές συνοικίες και γειτονιές της οποίας ενσυνείδητα δεν ξέφυγε ποτέ. Ο Παπαδιαμάντης ήταν μανιώδης περιπατητής. Με τα αθηναϊκά πεζά του σχηματίζεται ένας χάρτης της πόλης, όπως ήταν στα τέλη του 19ου αιώνα. Αλλά τόσο η μνήμη και η φαντασία του ως συγγραφέα όσο και το βλέμμα του ως παρατηρητή ήταν στραμμένα στον λιτό, ασκητικό, αλλά και γεμάτο πάθη κόσμο της αγροτικής ή της ημιαστικής ζωής της πόλης. Αυτός ο ηττημένος, περιθωριακός κόσμος, ωστόσο, παραστημένος με μεγάλη θερμότητα, αγάπη και λυρική διάθεση βρήκε έκφραση και στα περισσότερα από τα 170 διηγήματά του. Ήταν το λογοτεχνικό είδος που υπηρέτησε απαρέγκλιτα από το

1887 έως τον πρώιμο θάνατό του, σε ηλικία εξήντα ετών, στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Τρίτο παιδί της πολυμελούς οικογένειας του παπά Αδαμάντιου Εμμανουήλ, από το όνομα και την ιδιότητα του οποίου εμπνεύστηκε το δικό του ψευδώνυμο, ο Παπαδιαμάντης ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές στη Βαρβάκειο. Γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά λόγω μεγάλων οικονομικών δυσχερειών την εγκατέλειψε και προτίμησε να μάθει μόνος του αγγλικά και γαλλικά, με σκοπό να απασχοληθεί ως μεταφραστής σε εφημερίδες της εποχής. Ακόμα και σήμερα δεν γνωρίζουμε το πλήθος των μεταφράσεών του, καθώς πολλά από τα αντίστοιχα δημοσιεύματα παρέμειναν ανώνυμα, κάποια με τα αρχικά του και ορισμένα άλλα με ψευδώνυμα. Εκτός από τις μεταφράσεις του που δημοσιεύονταν σε καθημερινές συνέχειες, σύμφωνα με την τότε τακτική των εφημερίδων και των περιοδικών, σε μορφή καθημερινών επιφυλλίδων πρωτοπαρουσιάστηκαν και τα τρία μυθιστορήματά του: Η μετανάστις («Νεολόγος» Κωνσταντινούπολης, 1880), Οι Έμποροι των Εθνών («Μη χάνεσαι», 1882-1883), Η γυφτοπούλα («Ακρόπολις», 1884). Το ίδιο συνέβη και με ένα τέταρτο, πιο σύντομο πεζό του, τη νουβέλα Χρήστος Μηλιόνης (περ. «Εστία», 1885). Όπως όλοι οι συγγραφείς επιφυλλιδικών μυθιστορημάτων, Έλληνες και ξένοι, έτσι και ο Παπαδιαμάντης είναι εύλογο ότι δεν μπορούσε παρά να παίρνει υπόψη του το γούστο και τις προτιμήσεις των αναγνωστών της εποχής εκείνης. Τα θέματα, η πλοκή, οι καταστάσεις, οι περιπέτειες των τριών πρώτων μεγάλων ιστοριών του μας κάνουν να υποθέσουμε ότι για να γίνουν ευκολότερα δεκτές τις ταίριαξε, με τον δικό του βέβαια τρόπο, με τα πρότυπα των λαϊκών ρομαντικών αφηγήσεων που ήδη είχαν επιτυχία στο ευρύ κοινό. Όμως, σκοπεύοντας όχι μόνο στην απλή τέρψη και στη συγκίνηση των αναγνωστών του αλλά επίσης στον πλουτισμό των γνώσεων και στην ηθική τους διάπλαση, συνδύαζε πάντοτε το παραμυθητικό με το στοχαστικό, το μύθο με το ιστορικό γεγονός, την απίθανη σύμπτωση και την ερωτική έξαρση με την έμμεση νουθεσία¹.

"Ο Παπαδιαμάντης είναι ο πιο μεγάλος πεζογράφος της νέας ελληνικής λογοτεχνίας", έγραφε το 1943 ο Σεφέρης· για να τον συγκαταλέξει λίγα χρόνια αργότερα (1952) ανάμεσα στους μεγάλους Έλληνες ποιητές. Αυτός ο διπλός χαρακτηρισμός είναι ενδεικτικός της παπαδιαμαντικής γραφής. Έργο ποιητικό που τυχαίνει να είναι γραμμένο σε πρόζα, ή πεζογραφικό ποιητικής υφής, το έργο του

1. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, «Αριστουργήματα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας-Η Γυφτοπούλα», εισαγωγή: Α. Ζήρας, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη για την εφημερίδα τα Νέα, Αθήνα 2011, σ. 9.

Σκιαθίτη συγγραφέα αποτέλεσε πρόκληση και γόνιμο πεδίο άσκησης για την κριτική. Όταν δεν έκανε τέχνη τις παιδικές του αναμνήσεις, έπαιρνε τα θέματά του από τη ζωή των φτωχογειτονιών της Αθήνας. Το υπόστρωμα συνήθως είναι θρησκευτικό. Το εξωτερικό περιβάλλον περιγράφεται με αληθινή λατρεία προς τη φύση. Υπάρχει όμως και μια οξύτατη ψυχολογική περιγραφή, μια εύστοχη διείσδυση στα βάθη του ψυχικού κόσμου των ηρώων του, που έκανε τόση εντύπωση, τόσο στους μετέπειτα χρόνους όσο και στην εποχή του, που πολλοί τον παρομοίασαν με τον Ντοστογιέφσκι.

Στενότερα ηθογράφος στην αρχή, εμπλούτιζε με τον καιρό την ηθογραφία του και την τεχνική του, ώστε να θεωρείται ότι αυτός εγκαινίασε τη διηγηματογραφία στον τόπο μας. Ο ρακένδυτος μάγος της Σκιάθου διαχύνει στο έργο του μια πλούσια σπατάλη ταλέντου, πού τον καθιερώνει ως πρωθιεράρχη της πεζογραφίας μας. Ένα απόθεμα μνήμης τροφοδοτεί τις εμπνεύσεις του, ένας ποιητικός οίστρος τις διαποτίζει, μια μαγεία του λόγου τις μετουσιώνει. Οι ήρωες του απλοί, ταπεινοί, γραφικοί και βασανισμένοι, γίνονται οι πυρήνες των δραματικών συγκρούσεων τους με τη ζωή, γίνονται χαρακτήρες και άνθρωποι. Η καθαρεύουσα που χρησιμοποιεί, σπάνια γίνεται δυσνόητη, γιατί διαπνέεται από τον κραδασμό και τη θερμότητα πλέον ευσυγκίνητου ανθρωπισμού. Σιγά-σιγά όμως απλοποιούσε τη γλώσσα, βάζοντας περισσότερα λαϊκά στοιχεία, και λίγο πριν το θάνατο του έγραψε και διηγήματα στη δημοτική γλώσσα. Τον διακρίνει ποιητικό ύφος και γόνιμη φαντασία. Σκορπάει στις σελίδες του το απόθεμα της θρησκευτικής του κατάνυξης, που τον συγκλόνισε από την παιδική του ηλικία. Δεν περιορίζεται στην περιγραφική γοητεία, αλλά εισχωρεί στο δράμα της ανθρώπινης ψυχής. Στις εικόνες του, πού έχουν την ίδια ζωγραφική γοητεία, είτε αναφέρονται στο ηλιοπλημμυρισμένο Αιγαίο είτε στη φτωχογειτονιά της Αθήνας, εμφυσά την πνοή της λυρικής του έξαρσης, ενσταλάζει το βυζαντινό ημίφως του μυστικισμού του και αποθέτει την τρυφερότητα της χριστιανικής του αγάπης.

Γενικότερα, μέσα στο έργο του ο Παπαδιαμάντης μιλάει για την αρετή και την κακία, για τον αγώνα της εξύψωσης του ελληνικού έθνους, για τον Χριστιανισμό, που γι' αυτόν δεν είναι μόνο τυφλή πίστη, είναι σύστημα ζωής και αλήθειας. Επίσης μιλάει για την πολιτική κατάντια του καιρού του και προτείνει μέτρα για την ηθική ανάπλαση, μέτρα για την παιδεία, το χτύπημα του λογιотаτισμού και την αληθινή ανόρθωση της παιδείας, με το ζωντανό πνεύμα της λαϊκής παράδοσης. Χτύπησε τους γραμματοσοφιστές, τους τοκογλύφους και τους δημαγωγούς. Παρουσιάζεται

πατριώτης με τα μάτια της ψυχής του γυρισμένα σε ένδοξες εποχές και κλαίει την παρακμή του ιδανικού της Μεγάλης Ιδέας στις ψυχές των συγχρόνων του. Επίσης μιλάει με πόνο για τη λαϊκή ζωή και για το σεβασμό του προς τους ταπεινούς και καταφρονεμένους. Έδειξε σε όλους τους τόνους την ελληνικότητά του με τις βαθύτερες μελέτες του για την αρχαιότητα, την Αλεξανδρινή εποχή, τη Βυζαντινή εποχή, την Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, όπως και τη νεότερη. Με την ιδιότυπη γλώσσα του, που με τη συνεχή της εξέλιξη έφτασε στον ατόφιο δημοτικό λόγο, παρ' όλη την αντίθεσή του στον ακραίο ψυχαραισμό, παρουσίασε μια θρησκευτικότητα βασισμένη στις αρχές των πρώτων Χριστιανών. Υποστήριξε από τη μια πλευρά την πνευματική αναγέννηση, ενώ από την άλλη, στενά δεμένος με την παράδοση, προσπάθησε να την ανασύρει στη ζωή. Μακριά από τους λογίους, τους δημοσιογράφους και την κοινωνία της εποχής του, ζήτησε στα γραφικά εξωκκλήσια, στους απλούς κι αδιάφθορους ανθρώπους του λαού, στη φύση, στη μοναξιά και τη σιωπή, στην ψυχική και πνευματική απομόνωση, να απαλύνει την απαισιοδοξία του για τη ζωή, για το *«μάταιον, το συνθηματικόν και αγοραίον πάσης ανθρώπινης αξίας»*. Αυτός λοιπόν είναι ο Παπαδιαμάντης, ο συγγραφέας που συνδέει φυσιολογικά τον νεοελληνικό κόσμο με τις προγενέστερες καταστάσεις ζωής του ελληνικού βίου. Αυτός ο Χριστιανός, ο φανατικός της Ορθοδοξίας, είναι ένας Νεοέλληνας, που συγχωνεύει το ασκητικό Βυζάντιο με τον παγανισμό της αρχαιότητας, την φτώχεια και την καχεξία του ελληνικού κόσμου των ημερών του με την βαριά κληρονομιά της Τουρκοκρατίας. Επομένως η προσφορά του, εκτός από την αξία της την λογοτεχνική, έχει γενικότερη σημασία. Είναι το παρόν ενός έθνους, που έχει αρχίσει να ξαναζεί, και φέρνει πάνω της όλα τα σημάδια της ιστορικής του περιπέτειας. Γι' αυτό, μένει πάνω απ' όλα ελληνικός, αμετάφραστος, αποκλειστικά δικός μας. Ένας κορυφαίος των νεοελληνικών γραμμάτων, που μπορούμε να τον επικαλούμαστε σε δύσκολες ώρες, καθώς το είπε και ο Οδυσσέας Ελύτης στο *Άξιον εστί*².

Τέλος, στο σημείο αυτό αξίζει να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου και επιβλέποντα της παρούσας εργασίας κύριο Γεώργιο Καψάλη. Ευχαριστώ λοιπόν θερμά τον κύριο Καψάλη και εκφράζω την ιδιαίτερη εκτίμηση προς το πρόσωπό του για την υποστήριξη και καθοδήγηση του καθόλη τη διάρκεια διεκπεραίωσης της παρούσας διπλωματικής, η ολοκλήρωση της οποίας θα ήταν αδύνατη χωρίς την αμείωτη και πολύτιμη βοήθειά του.

2. Συγκεκριμένα, ο Οδυσσέας Ελύτης έγραψε «Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί, όπου και να θολώνει ο νους σας, μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ζωή του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

1.1 Η αφετηρία

Ο «άγιος των ελληνικών γραμμάτων», όπως συχνά χαρακτηρίζεται ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, γεννήθηκε στις 4 Μαρτίου 1851 στη Σκιάθο. Η πληροφορία είναι του ίδιου και φυσικά είναι βάσιμη, αν και όλες οι πηγές συμφωνούν μαζί της³. Από πληροφορίες που έχουν δοθεί από τις ίδιες τις αδερφές του συγγραφέα γίνεται γνωστό πως γεννήθηκε την Β΄ Κυριακή των νηστειών και εορτή Γρηγορίου του Παλαμά, την ώρα που ψάλλεται στην εκκλησία η καθιερωμένη ακολουθία της Κυριακής.

Βαπτίστηκε τη δεύτερη μέρα του Πάσχα και ονομάστηκε Αλέξανδρος. Ο Γ. Ρήγας, συγγενής και θαυμαστής του έργου και γνώστης της ζωής του Παπαδιαμάντη, μας πληροφορεί για ένα αξιοσημείωτο περιστατικό κατά την διάρκεια της βάπτισης. Όταν ο παπά-Νικόλαος έριχνε το λάδι στην κολυμπήθρα, σχηματίστηκε πάνω στο νερό σταυρός με το λάδι. Το συγκεκριμένο συμβάν συμβάν το εξήγησε ο παπάς λέγοντας ότι «αυτό το παιδί θα γίνει μεγάλος»⁴.

Η οικογένειά του ήταν, όπως συνέβαινε συνήθως την εποχή εκείνη, πολύτεκνη. Επίσης, η οικογένεια του θεωρείται αρχοντική και αυτός αρχοντόπουλο, όμως περνάει πολλές φτωχές μέρες, όντας το τρίτο από τα επτά παιδιά παπα-Αδαμαντίου Εμμανουήλ και της Γκιούλως (Αγγελική) Μωραΐτη. Η σειρά των παιδιών ήταν η εξής: Εμμανουήλ (πέθανε σε νεανική ηλικία), Ουρανία, Χαρίκλεια, Αλέξανδρος, Σοφούλα, Γεώργιος και Κυρατσούλα.

Ο πατέρας του Αδαμάντιος Εμμανουήλ, γόνος ναυτικής οικογένειας, ήταν ιερέας του νησιού. Στο νησί αυτό επικρατούσε ήδη από τον 18ο αιώνα η εκκλησιαστική παράδοση των Κολλυβάδων⁵. Έγινε παπάς, ενώ υπήρξε ακόμα βοηθός

3. Βλ. Γ. Βαλέτας, *«Παπαδιαμάντης: Η ζωή- το έργο-η εποχή του»*, εκδ. Σάκαλης, Αθήνα 1955, σσ. 51-52.

4. Βλ. Γ. Ρήγας Οικονόμου, *«Άπαντα Παπαδιαμάντη»*, εκδ. Σεφερλή, Αθήνα 1962, σ. 549.

5. Πρόκειται για οσιακές μορφές κυρίως του 18ου και του 19ου αιώνα. Οι «Κολλυβάδες»- όνομα που τους επιδόθηκε σκωπτικά- αγωνίστηκαν να συνδέσουν τους ορθοδόξους της εποχής τους με την λοιπή ιερή ασκητική Παράδοση της Εκκλησίας μας, όχι μόνον διότι το ορθό ήταν να τελούνται τα μνημόσυνα το Σάββατο και οι Χριστιανοί να κοινωνούν συχνά, αλλά επειδή γενικότερα η ησυχαστική ζωή της Εκκλησίας είχε παραγκωνισθεί.

Ελληνοδιδάσκαλου στη Σκιάθο, αρχειοφύλακας της μονής του Ευαγγελισμού, οικονόμος και αρχιερατικός επίτροπος. Ονομαζόταν Αδαμάντιος και «Εκ του ονόματος του επαγγέλματος του πατρός του έλαβε και το επίθετο του ο Παπαδιαμάντης». Ο παπα- Αδαμάντιος δεν διαφέρει πολύ από τους φτωχούς συντοπίτες του, όμως λόγω παράδοσης εξακολουθεί να ανήκει στην ξεπεσμένη τάξη. Ο πατέρας προόριζε τον Παπαδιαμάντη για δάσκαλο ώστε να βοηθούσε οικονομικά, για να αποκατασταθούν τα αδύνατα μέρη, οι τρεις δηλαδή αδελφές του.

Η μητέρα του Γκιουλώ (Αγγελική) Αλεξάνδρου Μωραΐτη καταγόταν από αρχοντική οικογένεια του Μυστρά, η οποία εγκαταστάθηκε στη Σκιάθο προς το τέλος του 18ου αιώνα και ήταν μια από τις δέκα πλουσιότερες του νησιού, που είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους Κολλυβάδες. «Το όνομα Γκουλιώ είναι λείψανο της ενετικής κυριαρχίας επί της Σκιάθου⁶».

Ο Παπαδιαμάντης έζησε τα παιδικά του χρόνια στη Σκιάθο μέσα σε ένα περιβάλλον θρησκευτικό. Μάλιστα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του οικογενειακού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο μεγάλωσε, αποτελούν η βαθιά θρησκευτικότητα και η προσήλωση στην ελληνική παράδοση. Τα στοιχεία αυτά πρόκειται να διαμορφώσουν την προσωπικότητα και κατ' επέκταση να επηρεάσουν το συγγραφικό έργο του Παπαδιαμάντη. Οι παιδικοί του δάσκαλοι (Γ. Κ. Λογοθέτης, Επιφάνιος Καλοειδής, Ι.Ε. Μωραΐτης) είναι συγγενείς του από την μητέρα του, ενώ οι παιδικοί του φίλοι είναι όλοι ξαδέλφια του. Ακόμα και η Μαχούλα (Αμαρτίας φάντασμα, Η Φαρμακολύτριά), μια από τις πρώτες ερωτικές του αναμνήσεις είναι κι αυτή μακρινή συγγενής του. Ένα είδος, λοιπόν, κλειστού οικογενειακού κυκλώματος, κλειστού με όλο το εύρος του και άθραυστου χάρη στην ελαστικότητα του, περισφίγγει από νωρίς ανεπαίσθητα το παπαδοπαίδι και του επιβάλλει την παρουσία του. Μέσα σ' αυτό το κύκλωμα, όπου συμπίεζεται και ταυτόχρονα βρίσκει ασφάλεια, ο μικρός Παπαδιαμάντης θα γνωρίσει τον κόσμο του νησιού από μια σειρά τελετές(θρησκευτικές ιεροπραξίες, πανηγύρια, ήθη και έθιμα) που αναπαράγονται σταθερά και αμετάκλητα, σαν συστατικά στοιχεία μιας αρχέγονης και απαρασάλευτης τάξης⁷.

6. Βλ. Γ. Ρήγας Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 550.

7. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *«Αυτοβιογραφούμενος»*, επιμ. Π. Μουλλάς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1991, σ. μ'-μα'.

1.2 Τα μαθητικά χρόνια

Ο μικρός Αλέξανδρος φοίτησε στο Δημοτικό Σχολείο της Σκιάθου (1856 έως 1860), όπου φέρεται εγγεγραμμένος με το όνομα Αλέξανδρος Παπά Διαμάντης, στο Ελληνικό Σχολείο Σκιάθου (1860-1862), με το όνομα Αλέξανδρος Παπά Αδαμαντίου και στο Σχολαρχείο Σκοπέλου (στην Γ' τάξη, κατά το σχολικό έτος 1865-1866), με το όνομα Αλέξανδρος Αδαμαντίου ιερέως.

Η θρησκευτική αυτή επίδραση που είχε φάνηκε από τα πρώτα σχολικά του χρόνια, καθώς, όταν ήταν παιδί, ζωγράφιζε αγίους. Μάλιστα οι ζωγραφιές αυτές έκαναν μεγάλη εντύπωση στο περιβάλλον του, τόση που η σχολική εξεταστική επιτροπή του 1859 έστειλε τις καλύτερες στο Υπουργείο Παιδείας, ζητώντας ενίσχυση για την ανάπτυξη του ταλέντου του. Ο μικρός Αλέξανδρος πληγωμένος από τον περίγυρο του που τον χλεύαζε και τον περιφρονούσε σαν ξεπεσμένο αρχοντόπουλο, ένιωθε αστάθεια και αβεβαιότητα. Ζήτησε αποκούμπι στην τέχνη και στην εκκλησία. Ακολουθούσε τον πατέρα του στην εκκλησία και ξωκλήσια, τον βοηθούσε στις λειτουργίες. Έβρισκε ευχαρίστηση στη βυζαντινή μουσική και στο αυστηρό εκκλησιαστικό τυπικό. Διάβαζε, ζωγράφιζε και σκισάριζε: αγίους, εκκλησίες, λιτανείες, καλόγερους, καράβια, κάστρα, θάλασσα, τη Σκιάθο.

Ο Παπαδιαμάντης από το τέλος Ιουνίου 1862 μέχρι και τον Σεπτέμβρη του 1865 είναι αδρανής μαθητικά, καθώς η γ' τάξη στο ελληνικό σχολείο της Σκιάθου καταργήθηκε. Τα μαθήματα της τάξης αυτής τα διδάχθηκε ο Παπαδιαμάντης κατ' οίκον από τον πατέρα του⁸. Αυτή η έλλειψη σχολείου είχε αρνητική επίδραση πάνω του. Οι συγγενείς και συμμαθητές του (Μωραιτίδης, Οικονόμου, Διανέλος) έχουν φύγει για σπουδές ενώ αυτός μένει μόνος και αβέβαιος για το μέλλον του, με αποτέλεσμα να κλειστεί στον εαυτό του και να αισθάνεται συνεχώς αποτυχημένος. Έτσι, το 1865 γράφεται στην γ' τάξη του σχολαρχείου στην Σκόπελο και στις 4 Ιουλίου του 1866, παίρνει το απολυτήριο με τον βαθμό Κάλλιστα⁹.

Κατά το σχολικό έτος 1867-1868 εγγράφεται στην Α' τάξη του Γυμνασίου Χαλκίδος, ως Αλέξανδρος Αδαμαντιάδης. Κατά τη διάρκεια του επόμενου σχολικού έτους έρχεται σε σύγκρουση με τον καθηγητή των Ιερών (δηλαδή των Θρησκευτικών), ο οποίος του φαινόταν «πλέον τοῦ δέοντος ἀγράμματος», και

8. Βλ. Ι.Ν. Φραγκούλας, «Τα μαθητικά χρόνια του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο και στη Σκόπελο», *Ελληνική Δημοκρατία*, Π' (1954), σ. 235-238.

9. Βλ. Κ. Παπαχρίστου, «Ο άγνωστος Παπαδιαμάντης», εκδ. Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1947, σ. 40-42.

εγκαταλείπει τη φοίτηση στη μέση της χρονιάς και γυρίζει στη Σκιάθο¹⁰. Το Σεπτέμβριο του 1869, αφού δίνει εξετάσεις, παίρνει το ενδεικτικό της Β΄ τάξης από τη Χαλκίδα και τον Οκτώβριο εγγράφεται στη Γ΄ τάξη του Γυμνασίου Πειραιώς. Εκεί υποφέρει από έλλειψη χρημάτων, κακοπερνά, δανείζεται από γνωστούς και από τον ξάδελφό του Σ. Οικονόμου. Τα έξοδα, όμως, είναι μεγάλα, το βιοτικό επίπεδο πολύ πιο ακριβό από της Σκιάθου και τα οικονομικά της οικογένειάς του είναι σε άσχημη κατάσταση. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον μεγάλο του καημό, που θα γίνει μόνιμο άγχος και δεν είναι άλλο από την νοσταλγία του για το νησί και την οικογένειά του θα τον κάνουν για άλλη μια φορά να δραπετεύσει και να παραιτηθεί από την πραγματικότητα. Έτσι, στα τέλη Ιανουαρίου του 1870 διακόπτει τη φοίτησή του στο Γυμνάσιο του Πειραιά και επιστρέφει στη Σκιάθο, βιώνοντας για άλλη μια φορά βαθιά απογοήτευση από τις αλλεπάλληλες αποτυχίες. Φαίνεται ξανά λοιπόν, ότι οι οικονομικές δυσχέρειες της οικογένειάς του εμφανίζονται ως ένα αξεπέραστο εμπόδιο στην ολοκλήρωση των γυμνασιακών του σπουδών¹¹. Ένα χρόνο αργότερα βρίσκεται στην Αθήνα με συστατικές επιστολές του ηγουμένου της μονής Ευαγγελιστρία Σκιάθου Δαμιανού προς τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και τον υπάλληλο του υπουργείου Παιδείας Βαλαβάνη. Ωστόσο δεν μπορεί ή μάλλον δεν θέλει να τους συναντήσει, αγνοώντας για άλλη μια φορά τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονται.

Επιπλέον, την περίοδο αυτή, αντιμετωπίζει δυσκολίες σε έναν άλλο τομέα της ζωής του. Είναι ερωτευμένος, χωρίς να υπάρχει όμως ανταπόκριση, αφού η δειλία και η «καλογερίστικη» ηθική του δεν τον αφήνουν να αναφερθεί και να εκδηλώσει τα συναισθήματά του. Πολύ αργότερα ο Παπαδιαμάντης εκφράζει τις εξομολογήσεις του στο θέμα αυτό, δίνοντας το συμπέρασμα πως στην εφηβική του ηλικία ερωτεύτηκε παράφορα¹². Ο συγγραφέας δεν γνώρισε, όμως, τη σεξουαλική ζωή. Οι αναμνήσεις της νεανικής τους ζωής στριφογυρίζουν στο μυαλό του σαν εφιάλτης ως τα γεράματά του. Σε πολλά διηγήματα ο ερωτικός καημός εμφανίζεται τότε θετικά και τότε αρνητικά. Για τις νεανικές «αμαρτίες» του, είναι πολύ πιθανό πως

10. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης αναφέρει στη Νοσταλγία του «...εγκαταλείψας το γυμνάσιον...μη δεχθείς την επιβληθείσαν αυτώ ποινήν ένεκα λογομαχίας τινός προς ένα των καθηγητών...».

11. Για το θέμα αυτό, ο ίδιος ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, σε ένα χαρακτηριστικό αυτοβιογραφικό του σημείωμα αναφέρει ανάμεσα σ' άλλα ότι «...έβγηκα από τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον εἰς τὰ 1863, ἀλλὰ μόνον τῷ 1867 ἐστάλην εἰς τὸ Γυμνάσιον Χαλκίδος, ὅπου ἤκουσα τὴν Α΄ καὶ Β΄ τάξιν. Τὴν Γ΄ ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἴτα διέκοψα τὰς σπουδὰς μου καὶ ἔμεινα εἰς τὴν πατρίδα.

12. Βλ. Γ. Κορδάτος, «*Ιστορία Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*», εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 400.

αποφάσισε να σώσει την ψυχή του, πηγαίνοντας στο Άγιο Όρος, καθώς ήθελε να γίνει καλόγερος.

Πράγματι, τον Ιούλιο του 1872, απελπισμένος πραγματοποιεί ταξίδι στο Άγιο Όρος, για να βρει τον εαυτό του. Εκεί φιλοξενούμενος του μοναχού Νήφωνα της Μονής Δοχειαρίου, συμπατριώτη και πιστού φίλου του, παρέμεινε μερικούς μήνες «χάριν προσκυνήσεως», όπως γράφει και ο ίδιος στο σύντομο αυτοβιογραφικό του σημείωμα¹³. Κατά την παραμονή του εκεί παρά λίγο να αυτοκτονήσει. Τις τάσεις αυτοκτονίας, όμως, δεν τις πραγματοποίησε, γιατί ήταν αντίθετες με τη χριστιανική ηθική και τις δοξασίες της εκκλησίας.

1.3 Τα φοιτητικά χρόνια(φτώχεια και μοναξιά)

Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1873 πηγαίνει στην Αθήνα μέσω Χαλκίδας. Δίνει κατατακτήριες εξετάσεις και εγγράφεται στην Δ' τάξη του Βαρβάκειου Λυκείου. Είναι 22 χρονών πια και κατάφερε να είναι τελειόφοιτος μαθητής της Βαρβακείου. Αντιμετωπίζει τώρα θετικότερα τη ζωή και η στάση του δεν είναι παθητική. Ψάχνει να βρει δουλειά, αν και τελικά δεν τα καταφέρνει. Ωστόσο, παραδίδει κάποια ιδιαίτερα μαθήματα, για να ενισχύσει τα πενιχρά οικονομικά του. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1874 πήρε το απολυτήριο του Βαρβακείου Λυκείου με βαθμό «σχεδόν καλώς» 3 (με άριστα το 6) και με το όνομα Αλέξανδρος Παπαδαμαντίου. Στις 25 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, αφού αμφιταλαντεύτηκε ανάμεσα στη Θεολογία και τη Φιλολογία, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου ήδη φοιτούσαν τα εξαδέλφια του Αλέξανδρος Μωραιτίδης και Σωτήριος Οικονόμου. Σε αντίθεση με αυτούς, ο Παπαδιαμάντης δεν θα τελειώσει ποτέ τη Σχολή. Στην ζωή του δεν ξαναέδωσε ποτέ οποιουδήποτε είδους εξετάσεις. Κάθε τέτοια ιδέα ήταν αντίθετη με την ιδιόμορφη νοοτροπία του.

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής στην Αθήνα τον εμποδίζουν ακόμη μια φορά να ολοκληρώσει τις σπουδές του, αφού, όπως ο ίδιος δηλώνει, στο Πανεπιστήμιο παρακολούθησε «...κατ' έκλογην ὀλίγα μαθήματα φιλολογικά, κατ' ἰδίαν δὲ ἡσυχολούμην εἰς τὰ ξένας γλώσσας...». Η εγκατάλειψη των σπουδών του τον ώθησαν να αφοσιωθεί στο γράψιμο ενώ η πολύ καλή γνώση της Γαλλικής και Αγγλικής

13. Συγκεκριμένα έγραψε «Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1872 ὑπήγα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος χάριν προσκυνήσεως, ὅπου ἔμεινα ὀλίγους μῆνας. Τόσο ἐτρόμαξαν ἀπὸ το μεγαλεῖον των θρησκευτικῶν συνάξεων, ἀπὸ την ακριβή τάξιν του κοινοβιακοῦ βίου, ἀπὸ την αὐστηρότητα των μοναχῶν....»

γλώσσας τον βοήθησε αρχικά να κάνει μεταφράσεις για να κερδίζει λίγα χρήματα¹⁴. Μένει στην Αθήνα και προσπαθεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην κυρίως με «προγυμνάσεις» μαθητών και όσα χρήματα κερδίζει δεν φτάνουν ούτε για τα μικροέξοδα. Παράλληλα έχει διαρκώς την έγνοια για την οικογένειά του και ενεργεί για να διευθετήσει υποθέσεις του πατέρα του και του αδελφού του. Άνεργος λοιπόν και χρεωμένος, ζητά χρήματα από το παπά πατέρα του. Με αυτό τον τρόπο θα εμποδιστεί ως το 1881 η επάνοδος του στη Σκιάθο. Στα γράμματα του προς τον πατέρα του δεν κουράζεται να βρίσκει δικαιολογίες: άλλοτε φταίνε τα μαθήματα του και οι προγυμνάσεις του, άλλοτε η υγεία του, άλλοτε τα οικονομικά του¹⁵. Έτσι, ενώ διαβεβαιώνει τον πατέρα του πως φροντίζει για τις εξετάσεις, στην πραγματικότητα διαβάζει μόνος του, γράφει και προσανατολίζεται σταθερά στην τέχνη.

1.4 Η ζωή στην Αθήνα

Στην Αθήνα γενικά ζούσε μόνος σε ταπεινά δωμάτια που νοίκιαζε στην περιοχή του Ψυρρή ή στην Πλάκα. Η ζωή του ήταν πάντοτε μοναχική χωρίς πολλούς φίλους και «ασκητικός όπως ήτανε, αποσυρμένος σε παράμερα μαγαζάκια, με τη συντροφιά των ταπεινών ανθρώπων, φιλήρημος και μισάνθρωπος. Δεν ήτανε εύκολο να τον πλησιάσει κανένας, όσο θαυμαστής του κι' αν ήτανε. Εκεί στην Αθήνα, λοιπόν, συχνάζει σε δύο στέκια: στο καφενείο του Σκαρτσόπουλου, που συναντούσε συντοπίτες και στο βιβλιοπωλείο του φίλου του του Κασουλίνου, που ήταν εντευκτήριο λογίων και άρχισε να γνωρίζεται με δημοσιογράφους και λογοτέχνες της εποχής¹⁶. Ο Παπαδιαμάντης ωφελήθηκε περισσότερο από αυτή την συναναστροφή παρά από τις ακροάσεις ανούσιων πανεπιστημιακών μαθημάτων. Ενημερωνόταν εκεί, για τα πνευματικά ζητήματα της εποχής, συναντούσε ονομαστούς διανοούμενους, διάβαζε ξένες εφημερίδες και παλιά ή νέα βιβλία. Ο Αλέξανδρος Μωραιτίδης του γνώρισε το μεγάλο και δυναμικό δημοσιογράφο Βλάση Γαβριηλίδη, ο οποίος υπήρξε

14. Για τις ιδιαίτερες του ικανότητες, χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός συμμαθητή του χρόνια μετά: «Πρώτος μαθητής ήτανε στην τάξη. Και με τα γερά ελληνικά, που ήξερε αυτός, μπορούσε να είναι σήμερα καθηγητής του Πανεπιστημίου. Τώρα κάθετα και γράφει παραμύθια ... Χαμένος πάει, Βλ. Π. Νιρβάνας, *«Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Φιλολογικά απομνημονεύματα»*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

15. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σ. μη-μθ.

16. Βλ. Π. Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 65.

ένας ισχυρός προστάτης και φίλος του συγγραφέα. Η γνωριμία αυτή υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τη ζωή και το έργο του Παπαδιαμάντη καθώς αυτός από το Σεπτέμβριο του 1879 μέχρι τον Ιανουάριο του 1880 δημοσιεύει, με την προτροπή και σύσταση του Βλάση Γαβριηλίδη, το πρώτο του ιστορικό μυθιστόρημα «Η Μετανάστις» στην εφημερίδα Νεολόγος της Κωνσταντινουπόλεως.

Από τον Σεπτέμβρη του 1880 μέχρι 13 Ιουνίου 1881, ο Παπαδιαμάντης έκανε το στρατιωτικό του. Πριν από τρία χρόνια είχε αποπειραθεί να υπηρετήσει ξανά την στρατιωτική του θητεία, αλλά μετά από ένσταση του κατόρθωσε και πέρασε στην β' κατηγορία¹⁷. Η στρατιωτική ζωή ήταν σε αντίθεση με τον δύσκολο χαρακτήρα του νεαρού λόγιου, ο οποίος πολλές φορές τιμωρήθηκε, γιατί ήταν απείθαρχος¹⁸. Με τη βοήθεια ενός φίλου του πατέρα του, του στρατιωτικού γιατρού Αιγιαλίδη, αποσπάστηκε ο Παπαδιαμάντης στη Διεκπεραίωση του Υπουργείου Στρατιωτικών. Πήρε ενάμισι μήνα αναρρωτική άδεια και πήγε στη Σκιάθο μετά από επτάχρονη απουσία. Παραβίασε, όμως, την άδεια και τιμωρήθηκε με φυλάκιση, όχι ουσιαστική αλλά «μόνον κατ'όνομα».

Με τη λήξη της στρατιωτικής θητείας άρχισαν και τα προβλήματα για τον Παπαδιαμάντη. Ο πατέρας του, εκτός από τα λόγια του κόσμου που τον βάζουν σε υποψίες για τη ζωή του γιου του, η οποία φαίνεται να είναι διαφορετική από τις περιγραφές που έστελνε ο συγγραφέας, βλέπει και τα άλλα ξαδέλφια του Παπαδιαμάντη που έχουν προκόψει στην εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να του στείλει ένα αυστηρό και επιπληκτικό γράμμα. Έτσι, ο Παπαδιαμάντης αναγκάζεται να βάλει σε μια τάξη τη ζωή του και το 1882 με την μεσολάβηση του Αλ. Μωραιτίδη διορίζεται μεταφραστής στην εφημερίδα του Κορομηλά. Από τότε και μέχρι τέλους της ζωής του, η μετάφραση άρθρων για λογαριασμό εφημερίδων και περιοδικών της εποχής, αλλά και βιβλίων, από τα αγγλικά και τα γαλλικά, αποτελεί τη βασική πηγή βιοπορισμού του. Με αυτόν τον τρόπο πληρώνει τα χρέη του και ζει πιο ανθρώπινα. Το συγγραφικό του έργο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Μεταξύ Νοεμβρίου 1882 και Φεβρουαρίου 1883 δημοσιεύεται στο περιοδικό Μη χάνεσαι το μυθιστόρημά του «Οι έμποροι των εθνών», με το ψευδώνυμο «Μποέμ», ενώ από το Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1884, στην Ακρόπολη του Βλάση Γαβριηλίδη, δημοσιεύεται το τρίτο του μυθιστόρημα, «Η Γυφτοπούλα». Το 1885 δημοσιεύεται το ιστορικό αφήγημα

17. Βλ. Γ. Ρήγας Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 200.

18. Βλ. Γ. Φέξης, «*Πασχαλινά διηγήματα του Παπαδιαμάντη*», βιογραφία: Ι. Ζερβός, Αθήνα 1912, σ. ιγ'.

«Χρήστος Μηλιώνης» και στις 26 Δεκεμβρίου 1887, στην εφημερίδα Εφημερίς το πρώτο του διήγημα με τίτλο «Το χριστόψωμο». Από τότε στρέφεται αποκλειστικά στο διήγημα, στο οποίο αναδεικνύεται κορυφαίος τεχνίτης. Σύντομα είχε γίνει περιζήτητος, αλλά παρά τις υψηλές αμοιβές που του έδιναν, εντούτοις, ποτέ δεν κατάφερε να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση. Η οικονομική του κατάσταση ήταν πάντα το τρωτό του σημείο, αφού δεν κατάφερε ποτέ να διαχειριστεί τα χρήματα που κέρδιζε, αφού δεν είχε το αίσθημα της οικονομίας παρά μόνο ξόδευε ότι κέρδιζε μέσα σε μία ημέρα. Αυτό φαινόταν στην εξωτερική του εμφάνιση που έδειχνε έναν άνθρωπο άπλυτο, ρακένδυτο, με πλήρη αδιαφορία για την εμφάνιση του, είχε μια γενικότερη αδιαφορία για τα κοσμικά, το διέπνεε η λιτότατος, ο ασκητικός. Γνωρίζει και συνεργάζεται με τους λόγιους της εποχής του: Π. Γιαννόπουλο, Πολέμη, Μπ. Άννινο, Μητσάκη, Ιω. Καμπούρογλου κ.α¹⁹. Συγκατοικεί σε ένα φτωχικό δωμάτιο στου Ψυρρή, με τον φίλο του Νήφωνα. Αυτός πίνει πολύ και μαζί του στο ποτό παρασύρεται και ο Παπαδιαμάντης, κάτι που όπως θα φανεί θα σταθεί μοιραίο στην πορεία του και θα τον τσακίσει.

1.5 Ανάμεσα στην εκκλησία και την ταβέρνα

Η ζωή του κυλά αθόρυβα και ταπεινά στην Αθήνα, ανάμεσα σε φτωχούς και απλοϊκούς ανθρώπους του λαού, με κάποια διαλείμματα στο αγαπημένο του νησί. Έτσι, το 1894 το Πάσχα, γύρισε άρρωστος στη Σκιάθο. Από το 1887 μέχρι το 1894, περνάει την ζωή του ψέλλνοντας, γράφοντας και πίνοντας, ανάμεσα στην εκκλησία και την ταβέρνα, ανάμεσα στο μπακάλικο του Καχριμάνη κοντά στου Ψυρρή και στο τραπέζι του μεταφραστή των εφημερίδων. Με τα διηγήματά του, δημοσιευόμενα σε εφημερίδες και περιοδικά, κέρδισε την αγάπη του αναγνωστικού κοινού και την αναγνώριση και εκτίμηση της πλειονοψηφίας του πνευματικού κόσμου της εποχής. Παρά ταύτα ο Παπαδιαμάντης απέφευγε τους φιλολογικούς κύκλους και γενικότερα τη δημοσιότητα και την κοσμική ζωή και συναναστρέφεται πίνοντας κρασί με τους ανθρώπους των λαϊκών συνοικιών, των οποίων τη βασανισμένη ζωή μεταφέρει στα διηγήματά του. Ζούσε απόκοσμη ζωή και το έριξε στο ποτό. Κατά τον Γ. Κορδάτο η

19. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 193.

επιλογή του ποτού και της ταβέρνας ήταν σημάδι, ότι ο Παπαδιαμάντης υπήρξε ψυχικά τραυματισμένος²⁰.

Η εκκλησιαστική ζωή και η ψαλτική ειδικότερα ήταν και το μεγάλο πάθος του Παπαδιαμάντη. Εξάλλου το τελετουργικό μέρος της θρησκείας τον ενθουσίαζε από μικρό, πράγμα που επιβεβαιώνεται και στα παιδικά του σχέδια, που είναι γεμάτα από ανάλογες αναπαραστάσεις. Ήταν τόσο μεγάλη η επίδραση, που ασκούσε στην ψυχή του η θρησκευτική ζωή του νησιού, η ανατροφή του σε παπαδίστικο οικογενειακό περιβάλλον, η σχέση του με τα θρησκευτικά, που ενώ άρχισε σαν παιχνίδι με τις εκδρομές, τις λαμπάδες, τις ψαλμωδίες και τις καμπάνες, ύστερα του έγινε βίωμα και γνώση, μετά αγάπη και θαυμασμός και τέλος κομμάτι αχώριστο της ψυχής του. Έβαζε, λοιπόν, όλη την ψυχή, όταν έψελνε και ανάλογα με το κάθε τροπάρι ρύθμιζε την φωνή, τις κινήσεις και τις χειρονομίες του. Συμμετέχει από τη θέση του δεξιού ψάλτη στις αγρυπνίες του Προφήτη Ελισαίου, ταπεινού ιδιωτικού ναΐσκου²¹, με αριστερό ψάλτη τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη. Τις ώρες αυτές του ψάλτη, ήταν ένας «λυράρης», «ένας μερακλωμένος καλόγερος» με τόσο πάθος και μεράκι που εντυπωσίαζε ακόμη και τα μικρά παιδιά. Αποτέλεσμα της επαφής που είχε από τον πατέρα του παπά και από άλλους συγγενείς με τον κόσμο της ορθοδοξίας, ήταν να είναι ο ίδιος ψάλτης και να του αρέσει να παίρνει μέρος σε κατανυκτικές αγρυπνίες²². Θαύμαζε την εκκλησιαστική ποίηση των Βυζαντινών, ώστε η εκκλησία και η θεία λειτουργία έγιναν ένα με τη ζωή του. Μάλιστα η τόσο στενή αυτή σχέση με τα εκκλησιαστικά δρώμενα, αλλά και άλλοι παράγοντες, όπως η μόνιμη οικονομική δυσπραγία, η ανάγκη να εργάζεται εξαντλητικά ως μεταφραστής, αλλά και ιδιοσυγκρασιακοί παράγοντες της ξεχωριστής και προικισμένης προσωπικότητάς του, συνέβαλαν στο να δημιουργηθεί γι' αυτόν η εικόνα του απόκοσμου²³, του «μποέμ», του εκλεκτού ιδιόρρυθμου.

20. Βλ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 429.

21. Ο ναός αυτός με ενέργειες της Εταιρείας Παπαδιαμαντικών Σπουδών έχει σήμερα αναστυλωθεί και σε αυτόν η Εταιρεία τελεί κάθε μήνα αγρυπνία.

22. Βλ. Α. Πολίτης, «*Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*», εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³(1980), σ. 204.

23. «Ο Κοσμοκαλόγερος» είναι ο τίτλος της μυθιστορηματικής βιογραφίας του από τον Μιχάλη Περάνθη, βλ. Μ. Περάνθη, «*Εισαγωγή στο έργο, Άπαντα Παπαδιαμάντη*», εκδ. Εταιρία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1960, σ. 35.

1.6 Χρόνια παροδικής ακμής

Όπως προαναφέρθηκε, ο Βλ. Γαβριηλίδης τον πήρε μεταφραστή στην «Ακρόπολη», που έγινε μόνιμος συνεργάτης, αλλά όχι μόνο στην «Ακρόπολη» αλλά και στο προοδευτικό για την εποχή του περιοδικό «Νέον Πνεύμα». Ο Παπαδιαμάντης μετάφραζε εγκυκλοπαιδικά, κοινωνικά και φιλοσοφικά άρθρα με αθεϊστικό πολλές φορές περιεχόμενο, αντίθετο τελείως στη νοοτροπία και τη συνείδησή του. Μάλιστα, για να μάχεται τις αθεϊστικές ιδέες, μετάφραζε τα κρίσιμα σημεία των άρθρων ώστε να γίνονται τελείως ακατανόητα.

Ο μισθός του ήταν καλός και τακτικός, αλλά η πολλή δουλειά, η άτσαλη ζωή, το ποτό και οι αγρυπνίες στις ολονυχτίες, τον εξάντλησαν ψυχικά και σωματικά. Αρρώστησε τόσο, που δεν μπορούσε να πάει πλέον στη δουλειά του. Ο Γαβριηλίδης του έδωσε άδεια και πήγε στο νησί του παραμονές του Πάσχα, όπου συνήλθε αισθητά. Αυτές οι αλλεπάλληλες διακυμάνσεις στη ζωή του, τον αναγκάζουν να χάσει την θέση του στην Ακρόπολη, στην οποία δούλεψε μέχρι το τέλος του 1897. Αρχές του 1898 τον βρίσκουμε, λοιπόν, απομακρυσμένο από την θέση του, να δίνει μόνο έκτακτες μεταφραστικές και πρωτότυπες συνεργασίες στο ίδιο φύλλο, ύστερα από παραγγελία της σύνταξης ή δική του προσφορά²⁴. Παρόλο που ο μισθός του ήταν αρκετά καλός, ήταν τόση η προχειρότητα της ζωής του και η απραγμία του, που συνδυασμένες με την συνήθεια, την κοσμοθεωρία του για τη ζωή και την απλοχεριά του²⁵, που τόσο εξανεμιζόταν χωρίς να επηρεάσει στο ελάχιστο τη ζωή του, εξωτερικά τουλάχιστον. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Γ. Κορδάτου για τον Παπαδιαμάντη. «Ήταν ιδιόρρυθμος τύπος, αγαπούσε πολύ το κρασί. Ντυνόταν πολύ φτωχικά. Ήταν πολύ απογοητευμένος, γι' αυτό αδιαφορούσε ολότελα για την εξωτερική του περιβολή. Όσοι δεν τον ήξεραν τον περνούσαν για ζητιάνο. Κρατούσε πάντα μαστούνι και βάδιζε σιγά-σιγά. Η ζωή του ήταν απόκοσμη και αδιαφορούσε για τα γύρω του γεγονότα²⁶».

Η απομάκρυνσή του από την εφημερίδα «Ακρόπολη», τον οδηγούν στο να προσληφθεί το 1899 τακτικός μεταφραστής στην εφημερίδα του Κακλαμάνου «Το

24. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 301.

25. Ο Π. Νιρβάνας φρονεί ότι ο Παπαδιαμάντης κανόνιζε την μισθοδοσία του στην εκάστοτε δουλειά σύμφωνα με τις ανάγκες του και όχι ανάλογα με την αξία της εργασίας του. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 300-302.

26. Βλ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 400.

άστου» με πολύ λιγότερη δουλειά και χαμηλότερο μισθό²⁷. Δούλεψε εκεί μέχρι το 1902, αλλά τα οικονομικά του δεν ήταν καλά από το 1900. Οι μεταφράσεις άρχισαν να μην είναι τόσο περιζήτητες, γιατί υπήρχαν νέοι μεταφραστές, που παρείχαν πιο φθηνή δουλειά. Συγχρόνως ανεβαίνουν τα χρέη του στην ταβέρνα του Καχριμάνη, στο καπνοπωλείο του Κουτσούκου στου Ψυρρή, αλλά και στις σπιτονοικοκυρές του. Προσπαθεί να στείλει κάτι στις αδελφές του, υποβάλλοντας τον εαυτό του σε επιπλέον στερήσεις. Ωστόσο το ποτό και το τσιγάρο δεν τα περιορίζει, αλλά αντίθετα τρέφεται άσχημα και παρά τις απαιτήσεις της υγείας του νηστεύει με ζήλο.

Έτσι το 1902, το καλοκαίρι πηγαίνει στο νησί του. Εκεί κάνει μεταφράσεις για τον Βλαχογιάννη, που του στέλνει διάφορα μικροποσά σαν αμοιβή. Τον εφοδιάζει ακόμη και με τσιγάρα, ενώ ο Παπαδιαμάντης, για να τον ευχαριστήσει και να τελειώσει γρήγορα τις μεταφράσεις, δούλεψε οκτάωρο. Φτώχεια και βιαστική δουλειά με μια μόνο ευχαρίστηση, ότι βρίσκεται δηλ. στο αγαπημένο του νησί, απολάμβανε την ηρεμία του.

1.7 Ο γολγοθάς της ζωής του (Αρρώστια και γηραιά)

Παράλληλα ο Παπαδιαμάντης ανέβαινε έναν μεγάλο γολγοθά, που σημάδεψε ανεξίτηλα όλη την πορεία του έως το τέλος της ζωής του. Ήδη ο θάνατος είχε αρχίσει να χτυπά την οικογένειά του και στις 2 Ιουνίου του 1895 πεθαίνει ο πατέρας του, με τον συγγραφέα να είναι τώρα ο μοναδικός προστάτης της μάνας του και των τριών αδελφών του, που δεν στάθηκε εφικτό να αποκατασταθούν²⁸. Σε λιγότερο από χρόνο, στις 12 Οκτωβρίου 1896 πέθανε και η μάνα του σε ηλικία 70 χρονών.

Τα χτυπήματα δεν έχουν τελειωμό και τον Φεβρουάριο του 1904 ο αδερφός του τρελάθηκε. Το χτύπημα ήταν βαρύ ιδιαίτερα για τον Παπαδιαμάντη που αναθέτει

-
27. Ο Παύλος Νιρβάνας, που δούλεψε με τον Παπαδιαμάντη στο «Άστου» την περίοδο 1899-1902, καταγράφει μια προσωπική μαρτυρία για την πρώτη μέρα υπηρεσίας του Παπαδιαμάντη στο «Άστου» ως μεταφραστής. Μετά από την ανακοίνωση του ποσού των 150 δραχμών που θα ήταν ο μισθός του, ο Παπαδιαμάντης παρέμεινε σκεπτικός. Και ενώ ο υπεύθυνος ήταν έτοιμος να αυξήσει το αρχικό ποσό, ο Παπαδιαμάντης απάντησε «Πολλές είναι εκατό πενήντα ... είπε. Με φτάνουνε εκατό.» Βλ. Π. Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 100.
28. Ο Γ. Ρήγας γράφει πως ο Παπαδιαμάντης πολλές φορές έλεγε: «Εγώ εγεννήθην δια να γράφω και να διαβάζω μόνον». Για καμιά άλλη υπόθεση του σπιτιού του εφρόντιζε. Αν κάποιος τον ρωτούσε για τα κτήματα του ή για άλλο βιοτικό ζήτημα, ο Παπαδιαμάντης τον παρέπεμπε στις αδελφές του, λέγοντας ότι αυτός δεν ξέρει από αυτά. Βλ. Γ. Ρήγας, *ό.π.*, σ. 550.

στον Βλαχογιάννη να κοιτάξει μήπως του βρει δουλειά στην Αθήνα²⁹. Όμως το φθινόπωρο του 1904 που γύρισε εκεί, ενώ ήλπιζε πως θα βοηθούσε τα πέντε παιδιά του αδελφού του, τον περίμενε η αναδουλειά, η φτώχεια, η αρρώστια και ο τελικός ξεπεσμός. Αρρωσταίνει από ρευματισμούς και δεν μπορεί να πιάσει πέννα να συνεχίσει την συγγραφική του δραστηριότητα. Ο Βλαχογιάννης τον πήρε στο σπίτι του στην Δεξαμενή. Ο απρόσιτος, αυστηρός, περήφανος και ασυμβίβαστος Σκιαθίτης, αναγκάστηκε να υποκύψει και να δεχτεί με συντριβή ψυχής τον οίκτο των ανθρώπων.

1.8 Τελευταία χρόνια στο νησί

Η ζωή του Παπαδιαμάντη γινόταν μέρα με την ημέρα δυσκολότερη. Ούτε τα οικονομικά του βελτιώνονταν ούτε η υγεία του, κάθε άλλο. Οι φίλοι του ανησύχησαν και το 1908 διοργάνωσαν μια φιλανθρωπική γιορτή προς τιμή των 25 χρόνων της συγγραφικής του δουλειάς. Έτσι, κατάφεραν να τον βοηθήσουν ουσιαστικά στον οικονομικό τουλάχιστον τομέα. Άρρωστος, αλκοολικός, σωστό ερείπιο πλήρωσε τα χρέη του στην Αθήνα και καθώς η από νωρίς κλονισμένη υγεία του χειροτερεύει διαρκώς, το 1908 επιστρέφει οριστικά στη Σκιάθο. Εκεί έχει συνεργασία και αλληλογραφία με τον Βλαχογιάννη, που του αναθέτει ορισμένες δουλειές, του προμηθεύει μεταφραστική εργασία και του συστήνει συνεργασία σε περιοδικά και εφημερίδες. Στο νησί πέρασε ήσυχα τα τελευταία του χρόνια, όπου εργαζόταν εντατικά γράφοντας, ενώ παράλληλα έπινε πάρα πολύ, κάτι που έγινε σύντομα το πάθος του, κατέστρεψε την ζωή του και τελικά οδηγήθηκε στον θάνατο. Το ημερήσιο πρόγραμμα του περιλάμβανε πολύ πρωινό ξύπνημα, μια βόλτα στην ακρογιαλιά και ύστερα στην εκκλησία για να ψάλλει.. Μαζεύοντας τα ιστορικά του νησιού και τα παλιά χρονικά συνέθεσε το τελευταίο του διήγημα. Παρά το γεγονός ότι φαινόταν πάντα απλησίαστος, του άρεσε η μοναξιά και η απομόνωση και δεν έπιασε εύκολα φίλιες. Έκανε παρέα με τους φτωχούς και τους ταπεινούς συντοπίτες του, ποτέ με τους επίσημους και τους γραμματιζόμενους. Στο περιοδικό «*Νέα Εστία*» τα Χριστούγεννα του 1940 μαθαίνουμε για εκείνους που πλησίασε και φανέρωσε τον πλούσιο εσωτερικό του κόσμο. Μερικοί από τους ελάχιστους φίλους του ήταν ο

29. Ο Παπαδιαμάντης αγαπούσε να ονομάζει τον Βλαχογιάννη προστάτη, καθώς ο τελευταίος έζησε μαζί του και γνώρισε τον άνθρωπο Παπαδιαμάντη, στις πιο χαρακτηριστικές στιγμές της ζωής του και της ψυχολογίας του, όσο και τον συγγραφέα. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σσ. 308-311.

συγγραφέας-ερευνητής Γιάννης Βλαχογιάννης, ο ποιητής Μιλτιάδης Μαλακάσης και μερικοί ακόμη. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης που του στάθηκε ως πατέρας και τον ενθάρρυνε και τον βοήθησε σε κάθε δύσκολη στιγμή ακόμη και σε αυτόν δεν έδειξε την αγάπη που θα περίμενε κανείς. Αναζητούσε πάντα την πνευματική ευχαρίστηση μέσα από την ποιητική δημιουργία και στον ποιητικότατο πεζό του λόγο. Στα διάφορα διηγήματα του τα περισσότερα ζωντανεύουν τους θρύλους του νησιού του. Αυτός ο περίεργος και απόκοσμος τρόπος ζωής με την παράλληλη αφοσίωση του στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη λειτουργική της παράδοση, τον έκανε να μοιάζει με κοσμοκαλόγερο, απομονωμένο από τον κοινωνικό περίγυρο. Φτωχός, καταβεβλημένος και απόμακρος λοιπόν ως το τέλος, στενοχωρήθηκε αρκετά όταν πήγε ο Καρκαβίτσας στο νησί, τον Μάη του 1909 και δεν είχε τα μέσα να τον περιποιηθεί.

1.9 Ο θάνατός του

Τον Νοέμβριο του 1910 αρρωσταίνει από πνευμονία. Τριανταπέντε μέρες τον βασάνισε η αρρώστια. Έδιωξε τον γιατρό και ζήτησε τον παπά. Ακόμη και λίγες ώρες πριν πεθάνει ζήτησε να έρθει πάλι ο παπάς, για να τον κοινωνήσει και στις 3 Ιανουαρίου του 1911, σε ηλικία 60 ετών, εκεί, στο πατρικό του σπίτι, θα αφήσει την τελευταία του πνοή, αφού λίγες ώρες πριν είχε ψάλει τον ύμνο των ωρών της επικείμενης γιορτής των Φώτων «την χείρα σου την αψαμένην», με τρεμουλιαστή φωνή. Το τέλος του Παπαδιαμάντη ήταν πρόωρο. Πέθανε από την ασφυξία της ζωής του, την φτώχεια, τη συλλογή, το μαρτύριο. Άφησε την ζωή μέσα σε τόση αγωνία-αγωνία παιδιού-, ύστερα από τόσες μεταλαβιές, τόσα διαβάσματα και τόση λαχτάρα για την ζωή. Το συμπέρασμα όλης αυτής της ιστορίας είναι πως ο Παπαδιαμάντης, αποφεύγοντας την πείνα και τον θάνατο στην Αθήνα, κατέφυγε στο νησί του, μα και εκεί τον κυνήγησαν η πείνα και ο θάνατος και έσβησε με το πρώτο χτύπημα της βαρυχειμωνιάς. Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι ότι κάπου είχε γράψει ο ίδιος το επίγραμμα της τραγικής του ζωής, που έπρεπε να σκαλιστεί στον τάφο του. «Απέθανεν ο πτωχός και εύρεν ανάπαυσιν των κόπων του. Το σώμα του αποκαμωμένον και βασανισμένον, το κυρτωθέν από το σκύψιμον και το φόρτωμα ίσαξε και έγινεν ευθλυ επί της νεκρικής κλίνης».

Η αναγγελία του θανάτου του ξάφνιασε και λύπησε όλους τους φίλους του, όλους τους άσημους και ταπεινούς γνωστούς του στην ταβέρνα, την φτωχογειτονιά, την

Δεξαμενή, την εκκλησία του Αγίου Ελισσαίου, τους θαυμαστές και λογοτεχνικούς κύκλους του Πανελληνίου. Η κηδεία του Παπαδιαμάντη έγινε επιβλητική μέσα στα δάκρυα και στο ανυπόκριτο πένθος των απλών νησιωτών. Τον έκλαψε όλος ο κόσμος, ενώ όλοι οι συγχωριανοί του τον συνόδευσαν με όλες τις τιμές. Επικήδειο λόγο έβγαλε ο τότε δημοδιδάσκαλος του τόπου ο Γ. Ρήγας³⁰, που εξήγησε και εξύμνησε το έργο και την μορφή του μεγάλου πατριώτη στους ανθρώπους του νησιού του και έδειξε την ξεχωριστή θέση του μέσα στα νεοελληνικά γράμματα. Γράφτηκαν για τον Παπαδιαμάντη ποιήματα και νεκρολογίες, βγήκαν τιμητικές εκδόσεις, διοργανώθηκαν μνημόσυνα στη μνήμη του με ομιλίες και απαγγελίες (το ένα μάλιστα της φοιτητικής συντροφιάς με ομιλητή τον φίλο και θαυμαστή του Αλ. Παπαδιαμάντη Σπύρο Μελά και το άλλο από την ομάδα των δημοτικιστών νέων λογοτεχνών), ενώ περιοδικά της Ελλάδας και του ξενιτεμένου Ελληνισμού αφιέρωσαν τεύχη στη μνήμη του. Τέλος, ο εκδοτικός οίκος *Φέξη* ανέλαβε λίγο αργότερα την έκδοση των έργων του τα οποία αριθμούσαν τους 11 τόμους. Το 1924, ο *Ελευθερουδάκης* κυκλοφόρησε τα *Άπαντα* του με αρκετά ανέκδοτα διηγήματα του. Το 1925 στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* και *Πολιτεία* δημοσιεύτηκαν τα τελευταία άγνωστα διηγήματα του. Το 1933 πραγματοποιήθηκε στην Σκιάθο μια μεγάλη ημερίδα προς τιμή του όπου συγκεντρώθηκαν 400 Γάλλοι διανοούμενοι και 150 Έλληνες λογοτέχνες, μεταξύ των οποίων και ένας μεγάλος αριθμός από θαυμαστές του Παπαδιαμάντη, όπου έγιναν ομιλίες για το έργο του. Πολλοί ήταν οι Γάλλοι ελληνιστές που ασχολήθηκαν με το έργο του. Το 1936 ο Γ. Κατσίμπαλης ετοίμασε την πρώτη βιβλιογραφία του, ενώ ξεκίνησε από τους Έλληνες λογοτέχνες η συστηματική κριτική του έργου του.

30. Βλ. Γ. Ρήγας Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 551.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η εργογραφία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

2.1. Συνολική θεώρηση του έργου του

Ο Παπαδιαμάντης δεν είναι μονάχα ένας από τους πρώτους σημαντικούς διηγηματογράφους, αλλά και ο πρώτος με εκτεταμένο αφηγηματικό έργο. Δεν παρουσιάζει την ολιγογραφία του Ροΐδη και του Βιζυηνού στον αφηγηματικό πεζό λόγο, ούτε καμιά κύρια απασχόληση με άλλα είδη, όπως εκείνοι. Ό,τι άλλο έγραψε, γράφτηκε στο περιθώριο της αφηγηματικής του πεζογραφίας και η απασχόληση του με τον αφηγηματικό πεζό λόγο υπήρξε συστηματική για τριάντα και περισσότερα χρόνια³¹. Η αξία του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη έχει αναγνωριστεί, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς. Η αναγνώρισή του ως ένας σημαντικός λογοτέχνης έγινε πολύ πριν από το θάνατό του, αν και ο ίδιος δεν αναμειγνυόταν με τους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής του. Μάλιστα, το 1908, ο φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός» οργάνωσε εκδήλωση προς τιμήν του, αν και ο ίδιος από σεμνότητα δεν είχε παρουσιαστεί.

Συγκεκριμένα, το αφηγηματικό έργο του Παπαδιαμάντη, όπως γίνεται φανερό στο σύνολό του, αποτελείται από τρία μυθιστορήματα, πέντε νουβέλες και εκατόν εβδομήντα περίπου διηγήματα, άλλα μεγαλύτερα και άλλα μικρότερα. Ο Γ. Βαλέτας αναφέρει εκατόν εβδομήντα ένα, υπολογίζοντας μαζί επτά ατελείωτα και πέντε που δεν βρέθηκαν. Επίσης, ο τελευταίος σημειώνει δύο μυθιστορήματα νουβέλες, θεωρώντας τις υπόλοιπες μεγάλες διηγήματα³². Εκτός από τα παραπάνω, παραμένουν άγνωστα και ανεύρετα άλλα οκτώ διηγήματά του, γνωστά μόνο από την αναγγελία των τίτλων τους στη σχεδιαζόμενη έκδοση των «θαλασσινών ειδυλλίων», ενώ τρία ακόμα θεωρούνται πλαστά και αμφισβητούνται.

Τα μυθιστορήματα προηγήθηκαν και τα τρία. Πρώτα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες «Η μετανάστις» στον Νεολόγο της Πόλης (1879-1880), με την υπογραφή: Α. Πδ., και ακολούθησαν πάλι σε συνέχειες «Οι έμποροι των εθνών» στο Μη χάνεσαι (1882-1883), με το ψευδώνυμο Μποέμ αλλά και η «Γυφτοπούλα» στην Ακρόπολη (1884)

31. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *«Περίδιαβάζοντας, Στον χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας»*, τόμος Β', εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 57.

32. Βλ. Γ. Βαλέτας, *«Παπαδιαμάντης: Η ζωή- το έργο-η εποχή του»*, εκδ. Σάκαλης, Αθήνα 1955., σσ. 533-534

με το όνομα του. Οι νουβέλες γράφτηκαν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα και είναι οι εξής: «Χρήστος Μηλιόνης³³» (1885), «Οι χαλασοχώρηδες» (1892), «Βαρδιάνος στα Σπόρκα» (1893), «Η φόνισσα» (1903) και «Τα ρόδινα ακρογιάλια» (1907-1908). Τις δύο τελευταίες νουβέλες ο ίδιος τις χαρακτηρίζει κοινωνικά μυθιστορήματα. Φυσικά δεν μπορούν να θεωρηθούν μυθιστορήματα, ούτε τα κοινωνικά τους στοιχεία εμφανίζονται τόσο αποκλειστικά, για να δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό «κοινωνικά», παρόλο που δεν τους λείπει ο κοινωνικός χαρακτήρας³⁴. Όσο για τα διηγήματα, θα αρχίσουν να γράφονται από τον Δεκέμβριο του 1887, που δημοσιεύτηκε «Το χριστόψωμο» στην «Εφημερίδα», και η παραγωγή τους θα συνεχιστεί ως τις τελευταίες μέρες του συγγραφέα τους, ως τον Δεκέμβριο δηλαδή του 1910.

Ο Παπαδιαμάντης εκτός από διηγήματα έγραψε και λιγοστά ποιήματα, στα οποία άλλοτε χρησιμοποίησε καθαρεύουσα και άλλοτε δημοτική. Τα ποιήματά του υστερούν σημαντικά σε σχέση με τα διηγήματά του, αφού δεν κατάφερε να δώσει σ' αυτά την ποιητική πνοή που χαρακτηρίζει τα περισσότερα διηγήματά του. Διακρίνονται πάντως για τη γνώριμη ατμόσφαιρα που διέπει το πεζογραφικό του έργο, καθώς είναι εμπνευσμένα από σκιαθίτικα μοναστήρια και ξωκλήσια με έντονο το φυσιολατρικό αίσθημα. Έτσι είναι γνωστό πως έγραψε τριάντα εννέα ποιήματα στο σύνολο³⁵. Από αυτά τα είκοσι είναι λυρικά, πέντε σατιρικά και επιγράμματα, δύο μεταφράσεις φιλελληνικών ποιημάτων του Μπάυρον και οκτώ θρησκευτικά³⁶. Από αυτά τα οκτώ, τα τέσσερα είναι αφιερωμένα στις Παναγίες της Σκιάθου, τα λεγόμενα θεομητορικά³⁷. Ορισμένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά του ποιήματα είναι τα ακόλουθα: Προς την μητέρα μου (1880), Δέησις (1881), Εκπτώτος ψυχή (1881), Η κοιμαμένη βασιλοπούλα (1891), Το ωραίο φάσμα (1895), Εις τους αδελφούς Γιαννάκη και Κώστα Γ. Ραφτάκη (1902), Νύχτα βασάνου (1903), Το μοιρολόγι της φώκιας (1908), Επωδή παπά στη χολέρα (1879), Επωδή γιατρού στη χολέρα (1879)

33. Η νουβέλα του «Χρήστος Μηλιόνης», που δημοσιεύτηκε στην *Εστία* το 1885, θεωρήθηκε ως μετάβαση του συγγραφέα από το ιστορικό μυθιστόρημα στο ηθογραφικό διήγημα. Την ουσιαστική όμως στροφή στο ηθογραφικό διήγημα θα την πραγματοποιήσει με «Το χριστόψωμο» (1887).

34. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 55-57.

35. Βλ. Απ. Β. Ζορμπά, «Προσεγγίσεις νεοελληνικών κειμένων-Β' Γυμνασίου», εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1985, σσ. 73-74.

36. Ο Γ. Βαλέτας τα υπολογίζει σε εννέα, Βλ. Γ. Βαλέτας, «Αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη», εφ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1941, σ. 118.

37. Τα τέσσερα γνωστά θεομητορικά ποιήματα του Παπαδιαμάντη είναι: 1) Στην Παναγία την Κουνίστρα, 2) Στην Παναγία την Κεχριά, 3) Στην Παναγία του Ντομάν, 4) Στην Παναγίτσα στο Πυργί.

Το τραγούδι της Κατίνας (1892), Εις ιππεύουσαν Παναγυριώτισσαν (1907), Ερωτες στα κοπριά (1907).

Ο Παπαδιαμάντης εκτός από το αφηγηματικό του έργο(στο οποίο βρίσκεται η αξία και το βάρος της προσφοράς του) και τα ποιήματα, έγραψε διάφορα μελετήματα και άρθρα αλλά και υμνογραφήματα, όπως την «Ακολουθία εις ιερομάρτυρα Αντίπαν Περγάμου», γραμμένη ύστερα από τάμα στον Άγιο Αντίπα, για να του γιατρέψει έναν πονόδοντο.

Επίσης, έκανε και μεταφράσεις για λόγους κυρίως βιοποριστικούς. Το μεταφραστικό του έργο είναι ογκώδες και περιλαμβάνει μεταφράσεις άρθρων ποικίλου περιεχομένου, πεζών λογοτεχνημάτων και τριών σπουδαίων ιστορικών έργων. Τέτοια έργα είναι η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του George Finlay, που εκδόθηκε το 2008 από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, αυτό της ομότιτλης ιστορίας του Thomas Gordon, και ενός ιστορικού έργου του Νικολάου Σπηλιάδη, γραμμένου στα γαλλικά. Αξιοσημείωτο είναι, ότι ο Παπαδιαμάντης είναι ο πρώτος που παρουσίασε στα ελληνικά τον Ντοστογιέφσκι, μεταφράζοντας σε συνέχειες το 1889 στην εφημερίδα του Κορομηλά, το μυθιστόρημα «Το έγκλημα και η τιμωρία». Τόσο τα λογοτεχνικά του έργα όσο και οι μεταφράσεις που αναλαμβάνει ο Παπαδιαμάντης δημοσιεύονται σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά της εποχής³⁸.

Ο Παπαδιαμάντης δεν τύπωσε κανένα βιβλίο δικό του όσο ζούσε. Μια εκλογή από τα διηγήματα, που είχε αναγγελθεί με τον τίτλο «θαλασσινά ειδύλλια», δεν εκδόθηκε τελικά, με το έργο του ως το 1911 να μένει μόνο στα περιοδικά και τις εφημερίδες. Από το 1912 και έπειτα, αρχίζουν να κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Φέξη τα ακόλουθα έργα του: «Η γυφτοπούλα», μυθιστόρημα (1912)· «Η φόνισσα», νουβέλα (1912)³⁹. «Οι μάγισσες», διηγήματα (1912)· «Η νοσταλγός», διηγήματα(1912)· «Ο πεντάρφανος», διηγήματα (1912)· «Πασχαλινά διηγήματα» (1912), «χριστουγεννιάτικα διηγήματα» (1912), «Πρωτοχρονιάτικα διηγήματα (1912)· «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», διηγήματα (1912)· «Τα ρόδινα ακρογιάλια», νουβέλα (1913)⁴⁰. «Η χολεριασμένη», διηγήματα (1914). Και από τις

38. Ο Παπαδιαμάντης συνεργάζεται με τις εφημερίδες «Εφημερίς», «Ακρόπολις», «Άστυ» και με τα περιοδικά «Σωτήρ», «Παναθήναια».

39. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης χαρακτήρισε την νουβέλα αυτή «κοινωνικών μυθιστόρημα», όταν πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό «Παναθήναια»(τόμος Ε', 15 Ιανουαρίου-15 Ιουνίου 1903).

40. Και σε αυτή την νουβέλα ο Παπαδιαμάντης έδωσε τον χαρακτηρισμό «κοινωνικών μυθιστόρημα», όταν πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό «Νέα Ζωή» της Αλεξάνδρειας(τόμος Δ', Νοέμβριος 1907-Ιούνιος 1908).

εκδόσεις Ηλία Δικαίου κυκλοφορούν τα εξής: «Χριστουγεννιάτικα διηγήματα» (1912), «Πασχαλινά διηγήματα» (1912) και «Πρωτοχρονιάτικα διηγήματα» (1914). Το 1922, η εκδοτική εταιρία «Τύπος» εκδίδει το μυθιστόρημα «οι έμποροι των Εθνών», κι ακολουθούν στη σειρά του Ελευθερουδάκη: «Η χολεριασμένη» (1924), «Ο πεντάρφανος» (1925), «Νεκρός ταξιδιώτης» (1925), όλα συλλογές διηγημάτων, αλλά και οι νουβέλες «Η φόνισσα» (1930) και «Χρήστος Μηλιόνης» (1930), συνοδευμένες από μερικά διηγήματα. Το 1934, με πρόλογο και σημειώσεις του Οκτάβιου Μερλιέ, ο «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων» κυκλοφορεί τα «Γράμματα», έναν τόμο με επιστολές και το 1945 οι εκδόσεις Καραβία επιχειρούν μια συνολική έκδοση, με πρώτο και μοναδικό τόμο τα «θαλασσινά ειδύλλια».

«Τα Άπαντα» θ' αρχίσουν να τυπώνονται και να βγαίνουν σε τεύχη από τον Αρχαίο Εκδοτικό οίκο Δ. Δημητράκου το 1954, με την επιμέλεια του Γ. Βαλέτα, για να συγκεντρωθούν τελικά σε πέντε ογκώδεις τόμους κι έναν έκτο (1955) συμπληρωματικό της όλης έκδοσης, όπου περιλαμβάνεται μελέτη του επιμελητή για την ζωή και το έργο του συγγραφέα. Από τότε, ακολούθησαν κι άλλες εκδόσεις συγκεντρωτικές ή μεμονωμένων έργων έως την πρόσφατη κριτική έκδοση των «Απάντων» του από τον Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο, που έχει καλύψει ολόκληρη την αφηγηματική πεζογραφία του Παπαδιαμάντη και μπορεί να χαρακτηριστεί ως η τελειότερη από όλες όσες προηγήθηκαν, τόσο από την άποψη της αποκατάστασης του κειμένου όσο και από την άποψη της μεθόδου και της πληρότητας⁴¹.

Ωστόσο, για να μελετηθεί λεπτομερέστερα το έργο του Παπαδιαμάντη και η εξέλιξή του, χρειάζεται πρώτα μια διαίρεση σε περιόδους, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και τους σταθμούς της πορείας του, πράγμα που επιχειρήθηκε, βέβαια, τόσο από τον Βαλέτα όσο και από τον Μουλλά, αλλά ουσιαστικά δεν έγινε. Μια τέτοια απόπειρα αποτελεί εξαιρετικά λεπτό εγχείρημα και θα χρειαζόταν μια ειδική μελέτη, προκειμένου να προκύψει μια διαίρεση, που να βγαίνει μέσα από το ίδιο το έργο και όχι να το τεμαχίζει σχηματικά πάνω σε προκαθορισμένα, έτοιμα καλούπια. Γιατί ο Παπαδιαμάντης, αν εξαιρέσουμε τα τρία πρώτα μυθιστορήματα, όπου υπάρχουν ορισμένες ευδιάκριτες διαφορές από τη μετέπειτα παραγωγή του, εμφανίζεται ενιαίος, και τα στοιχεία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι σε γενικές γραμμές ανάμεικτα, τόσο στα πρώτα του διηγήματα όσο και στα τελευταία

41. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σ. 56.

του⁴². Ο Βαλέτας διαιρεί όλο το έργο χρονολογικά, με βάση τα θέματα και τα διάφορα μορφολογικά γνωρίσματα που πιστεύει πως επικρατούν κατά περιόδους. Έτσι, βλέπουμε μια περίοδος να χαρακτηρίζεται ηθογραφική, άλλη κοινωνική, άλλη ποιητική και άλλη ρεαλιστική· και τότε να λέγονται «ορμής», τότε «ακμής», τότε «ανόδου», κομμένες πάνω σε χρονολογίες ανά τέσσερα, ανά πέντε, ανά επτά χρόνια. Αλλά αν κοιτάξουμε το έργο του Παπαδιαμάντη, θα δούμε, ότι σ' όλη του τη γραμμή παρουσιάζεται ταυτόχρονα και με ηθογραφικά, και με ρεαλιστικά, και με λυρικά, και με κοινωνικά στοιχεία, σε σημείο που να μη δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός καμίας περιόδου με ένα από τα παραπάνω γνωρίσματα. Τα χαρακτηριστικά, λίγο ως πολύ, είναι όμοια κι εκεί κι εδώ· αλλού επικρατεί περισσότερο το ένα, αλλού το άλλο· όχι όμως έτσι, ώστε να κυριαρχεί κάποιο απόλυτα.

Υπάρχει, ωστόσο, μια εξελικτική πορεία στην πεζογραφία του αντίστοιχη με την δική του, καθώς μετασχηματίζεται και ο ίδιος με τα χρόνια και βαθαίνει μέσα του, μα η διαφορά επέρχεται τόσο βαθμιαία και κατά τρόπο τόσο αδιάσπαστο, που δεν μπορούμε να διακόψουμε τη συνοχή εδώ η εκεί. Σε μερικούς συγγραφείς τα πράγματα είναι από μόνα τους πολύ πιο απλά. Η αποφλοίωση προχωρεί κατά σταθμούς, με χτυπητές διαφορές από το ένα βήμα ως το άλλο, και οι χαρακτηρισμοί και η διαίρεση προκύπτουν αβίαστα. Ο Παπαδιαμάντης μετακινείται και μετασχηματίζεται με αδιάκοπα πισωδρομίσματα, που δένουν τα προηγούμενα με τα επόμενα, με ανάλογες διακυμάνσεις και στη μορφή, έτσι ώστε, ενώ αλλάζουν οι αποχρώσεις, το κύριο σώμα μένει ενιαίο, χωρίς να υπάρχει ένα ευδιάκριτο εξωτερικό ή εσωτερικό σημάδι, για να μας δείξει πού ακριβώς σταματάει και πού αρχίζει η αλλαγή και η διαφοροποίηση του τόνου. Κι εντούτοις, ταξινομώντας χρονολογικά τα έργα του, βλέπουμε ότι από ένα σημείο και πέρα ο τόνος διαφοροποιείται και αρχίζει κάτι άλλο.

Σε γενικές λοιπόν γραμμές, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε το έργο του, προσέχοντας η χρονολογική διαίρεση να συμπίπτει και να συμφωνεί με ορισμένα γνωρίσματα και εσωτερικά και εξωτερικά. Συγκεκριμένα, παρατηρούνται τρεις μεγαλύτεροι περίοδοι, που χωρίζονται από δύο φανερότερες τομές. Η πρώτη, η πιο φανερή, είναι η μετάβαση από τα μυθιστορήματα στα διηγήματα, αν και μεσολαβεί η νουβέλα «Χρήστος Μηλιόνης». Η δεύτερη τομή είναι η διετία 1897-1898. Μέσα σε αυτά τα δύο χρόνια, δεν έγραψε τίποτα, εκτός από το «Γουτού Γουπατού» τις

42. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *«Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Άπαντα»*, εκδ. Δόμος, τόμος 2, Αθήνα 1982, σ. 77.

τελευταίες ίσως μέρες ή και εβδομάδες του 1898 (δημοσιεύτηκε την Πρωτοχρονιά του 1899), και επομένως, με τα διηγήματα του 1896, κλείνει μια περίοδος της διηγηματογραφίας του, για να συνεχίσει από το 1898 και πέρα, αλλάζοντας βαθμιαία τον τόνο και τις αποχρώσεις. Έτσι, προκύπτουν οι παρακάτω γενικές υποδιαιρέσεις⁴³

α) Η περίοδος των τριών μυθιστορημάτων και του «Χρήστου Μηλιώνη» (1879-1885). Η περίοδος αυτή παρουσιάζει το κοινό γνώρισμα, ότι τα έργα του κινούνται λίγο έως πολύ σε ιστορικό έδαφος κι εκτυλίσσονται πριν απ' την Επανάσταση, ενώ, άλλοτε έμμεσα και αντανακλαστικά και άλλοτε πιο άμεσα, δίνουν μια εικόνα του ελληνισμού στις στεριές και στις θάλασσες με τις ιστορίες των ηρώων τους κατά την προεπαναστατική εποχή.

Τα δύο πρώτα του μυθιστορήματα που προαναφέρθηκαν είναι μυθιστορήματα περιπετειώδη, με πλοκή και κάποια στοιχεία που τα φέρνουν πολύ κοντά στο ιστορικό μυθιστόρημα. Το τρίτο είναι μυθιστόρημα καθαρότερα ιστορικό, με πλοκή και δράση. Η νουβέλα του πάλι «Χρήστος Μηλιώνης», εμπνευσμένη από το γνωστό δημοτικό τραγούδι, κινείται επίσης σε ιστορικό έδαφος: στον καιρό της κλεφτουριάς και του κλεφτοπόλεμου κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, και αποτελεί ένα μεταβατικό σταθμό ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στο διήγημα, μια γέφυρα, που οδηγεί από το ιστορικό πλαίσιο των μυθιστορημάτων στην ηθογραφία των διηγημάτων. Την παρατήρηση αυτή την έκανε και ο Γ. Βαλέτας⁴⁴, χωρίς να προσέξει, ωστόσο, ότι η νουβέλα αυτή, παρ' όλο το μεταβατικό της χαρακτήρα, βρίσκεται πιο κοντά στα μυθιστορήματα, που προηγούνται, παρά στα διηγήματα, που ακολουθούν. Συνδέεται μαζί τους με το κοινό χαρακτηριστικό ότι εκτυλίσσεται στο ιστορικό παρελθόν, και οδηγεί τον συγγραφέα από το απώτερο παρελθόν των άλλων έργων στο πιο πρόσφατο.

Γίνεται δηλαδή φανερό, πως ο Παπαδιαμάντης, όσο πάει, προσγειώνεται στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής του με το να επιστρέφει στον εαυτό του και στα βιώματα του, πράγμα που θα πραγματοποιήσει μετά τον «Χρήστο Μηλιώνη», εγκαινιάζοντας την επόμενη περίοδο. Και είναι ίσως ενδεικτικό, ότι το 1886 δε φαίνεται να δημοσίευσε τίποτα. Έχουμε και πάλι εδώ μια μικρή διακοπή.

β) Η περίοδος των ως το 1896 διηγημάτων με τις δύο επόμενες νουβέλες (1887-1896). Η δεύτερη αυτή περίοδος αρχίζει με το πρώτο του διήγημα «Το χριστόψωμο» (1887) και τελειώνει με το «Έρωσ-Ηρώς», δημοσιευμένο στην

43. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 59-61.

44. Βλ. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 533.

πρωτοχρονιάτικη «Ακρόπολη» του 1897 (άρα πρέπει να γράφτηκε τουλάχιστον μέσα στο 1896), οπότε μεσολαβεί μια διακοπή για δυο χρόνια. Παρακάτω παρατίθενται μερικά από τα πιο αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της περιόδου: «Υπηρέτρα» (1888), «Η σταχομαζώχτρα» (1889), «Μία ψυχή» (1891), «Φτωχός άγιος» (1891), «Η μαυρομαντηλού» (1891), «Ο πολιτισμός εις το χωρίον» (1891), «Θέρος –Έρος» (1891), «Ο Αμερικάνος» (1891), «Στο Χριστό στο Κάστρο» (1891), «Η νοσταλγός» (1892-1894), «Οι χαλασοχώρηδες» (1892), «Ο καλόγερος» (1892), «Ολόγυρα στην λίμνη» (1892), «Λαμπριάτικος ψάλτης» (1893), «Πατέρα στο σπίτι» (1894), «Ο έρωτας στα χιόνια» (1895), «Ο ξεπεσμένος δερβίσης» (1896), «Το σπιτάκι στο Λιβιάδι» (1896), «Άγια και πεθαμένα» (1896), «Έρωτος- Ήρωος» (1896).

γ) Η περίοδος των από το 1898 και πέρα διηγημάτων με τις δυο τελευταίες νουβέλες (1898-1910). Την περίοδο αυτή εγκαινιάζει με το «Γουτού- Γουταπού» (1898) και την κλείνει με το διήγημα «Ο αντίκτυπος του νου», το τελευταίο που έγραψε άρρωστος στα τέλη του 1910, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατο του. Ακολουθούν πάλι μερικά από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα της περιόδου: «Τ' αγνάντεμα» (1899), «Τα δαιμόνια στο ρέμα» (1900), «Απόλαυσις στη γειτονιά» (1900), «Όνειρο στο κύμα» (1900), «Κοκκώνα θάλασσα» (1900), «Η φαρμακολύ»ρια» (1900), «Η τύχη απ' την Αμέρικα» (1901), «Υπό την βασιλικήν δρυν» (1901), «Το νησί της Ουρανίτσας» (1902), «Στρίγγλα μάνα» (1902), «Τα μαύρα κούτσουρα» (1903), «Η φόνισσα» (1903), «Τα κρούσματα» (1903), «Ο κακόμης» (1903), «Η συντέκνισσα» (1903), «Η φωνή του δράκου» (1904), «Γυνή πλέουσα» (1905), «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου» (1906), «Το μοιρολόγι της φώκιας» (1908), «Νεκρός ταξιδιώτης» (1910).

Παρατηρείται λοιπόν, ότι ο Παπαδιαμάντης, ύστερα απ' τα τρία μυθιστορήματα, όσο πάει προσγειώνεται στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής του, επιστρέφοντας στον εαυτό του και στα βιώματά του με τις δύο τελευταίες περιόδους, που περιλαμβάνουν το αντιπροσωπευτικότερο και το καλύτερο έργο του, να κινούνται στην περιοχή της ηθογραφίας.

2.2 Τα μυθιστορήματά του

«Η Μετανάστις»: Η πρώτη του δειλή λογοτεχνική προσπάθεια πραγματώνεται με το μυθιστόρημα «Η μετανάστις». Πρόκειται για ένα ερωτικό μυθιστόρημα με τραγική κατάληξη, που διαδραματίζεται στη Μασσαλία και τη Σμύρνη του 1720. Βαθιά επηρεασμένος από τον ρομαντισμό, ο συγγραφέας τονίζει το φθαρτό και ανέφικτο του ανθρώπινου έρωτα, ενώ καταφάσκει στον θείο, όπου μόνον πεθαίνοντας παραδίδεται ο άνθρωπος. Το έργο αυτό, αληθινά πρωτότυπο διήγημα, όπως το τιτλοφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας, είναι μια δημιουργία μέσα στα γράμματα μας, ένα έργο τοποθετημένο στα χνάρια της άγονης και στείρας εποχής του. Είναι το μυθιστόρημα του ξενιτεμένου ελληνισμού, ο πυρήνας του όμως είναι διδακτικός. Επικρίνει τον εκμοντερνισμό των μεταναστών, που κατ' αυτόν ξέχασαν τις γνήσιες ελληνικές παραδόσεις και χάλασαν την ψυχή τους. Με ηρώίδα την Ελληνίδα Μαρίνα Βεργίνη (μετανάστρια κι η ίδια), που κρατεί ακέραιη την Ελλάδα μέσα της, πιστή στις εθνικές αρετές, με την αφοσίωσή της στο μνηστήρα της και μετά την εγκατάλειψή της, πληγωμένη στη λεπτή ευαισθησία της και στην ευγένεια της ψυχής της, οδηγείται, με καρτερικότητα και άδολη αγάπη προς όλους, στον τάφο. Ο συγγραφέας ξετυλίγει τα χτυπήματα της μοίρας με τέτοια δύναμη, που υψώνει την ηρώίδα του στο επίπεδο μορφής της αρχαίας τραγωδίας και, μέσα από το δικό της τραγικό μεγαλείο, βρίσκει την ευκαιρία να ξεγυμνώσει και να καυτηριάσει τη διαφθορά του περίγυρου και την κακία της κοινωνίας.

Η «Μετανάστις», το πρώτο του μυθιστόρημα είναι ένα μεγάλο θαλασσινό διήγημα. Είναι νησιώτικο, ναυτικό, θαλασσινό και όλες οι περιγραφές του ακόμα και οι ναυτικοί του έχουν στοιχεία σκιαθίτικα. Το ρομαντικό αυτό μυθιστόρημα⁴⁵ περιλαμβάνει όλο τον κατοπινό Παπαδιαμάντη με όλα τα γνωρίσματα της τέχνης του. Δεν είναι μεγάλο, ξετυλίγεται γοργά, ευχάριστα, κυλάει με άνεση και χάρη. Νεανικό έργο και όμως ούτε στη γλώσσα, ούτε στην πλοκή φαίνεται το σφίξιμο του πρωτόπειρου. Θαυμάζει κανείς την πρόωγη λάμψη του ταλέντου του στην σύνθεση, στην πλοκή, στα επεισόδια, στις ωραίες ναυτικές σκηνές και περιγραφές. Αν πέθαινε ο Παπαδιαμάντης ή σταματούσε και έμενε μόνο αυτό το έργο, θα καταλάβαινε κανείς, τοποθετώντας το μέσα στις αναλογίες της εποχής του, πως ανήκει σε μεγάλο συγγραφέα, σε ένα δημιουργικό μυαλό. Το έργο αυτό, που γράφτηκε στα εικοσιοκτώ

45. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σσ. 499-501.

χρόνια του συγγραφέα, ξεπερνάει το στάδιο της νεανικής προσπάθειας και αγγίζει με την δροσιά και την τεχνική του τα σύνορα της επιτυχίας.

«Οι έμποροι των εθνών»: Στο δεύτερο ιστορικό πλέον μυθιστόρημα του «Οι Έμποροι των εθνών», ξεπερνάει την πρώτη του νεανική προσπάθεια και παρουσιάζει ένα έργο, που δεν στάθηκε μόνο σημαντική προσφορά στην εποχή του, αλλά και σήμερα μπορεί να σταθεί δίπλα στα καλύτερα ιστορικά και ρομαντικά μας μυθιστορήματα⁴⁶. Είναι ίσως και το καλύτερο μας ιστορικό μυθιστόρημα πλοκής και περιπέτειας, που έχει βάση ιστορική, στηρίζεται στην ιστορία, μα αναπλάθει μια ολόκληρη εποχή, χωρίς να δένεται από τα ιστορικά γεγονότα. Το ρομαντικό στοιχείο του πρώτου του μυθιστορήματος, που ήταν μέσα στα γούστα και στην ατμόσφαιρα της εποχής, καταφέρνει να το συνταιριάζει με ιστορικά και ρεαλιστικά στοιχεία και από το συγκεκριισμό αυτό να βγάλει ένα είδος μεικτό και πρωτότυπο, καλοδεμένο. Μια πληθωρική φαντασία, πλαισιωμένη με την τεχνική του ταλέντου, μας έδωσε πραγματικά ένα έργο γνήσιας καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Το έργο αυτό θα μπορούσε να έχει τον υπότιτλο «μυθιστόρημα αγωνίας, έρωτα και περιπετειών». Ιστορικός χώρος είναι η Βενετία και το βενετοκρατούμενο Αιγαίο του 13^{ου} αιώνα. Στο έργο αυτό ο Παπαδιαμάντης ξαναζωντανεύει τη νησιώτικη Βενετοκρατία στην πρώτη της εξόρμηση για την κατάκτηση των Κυκλάδων, και περιγράφει με δαντικές εικόνες όλη την αγριότητα των Βενετών και των Γενοβέζων, που είχαν ως μόνο νόμο τους την αυθαιρεσία και ωμή ιδιοτέλεια. Χύθηκαν σαν αγρίμια με τη βία και με το δόλο για να υποτάξουν και να εκλατινίσουν την Ανατολή, σκορπίζοντας στα ήμερα νησιά τον τρόπο και την βαρβαρότητα. Αυτοί είναι «οι Έμποροι των εθνών» που η δίψα του χρήματος τους μεταβάλλει σε λύκους και απαίσιους φονιάδες των ήσυχων ανθρώπων, που κατοικούν τα ειδυλλιακά και κάτασπρα φωτοπλημμυρισμένα νησιά μας. Ωστόσο, πρόκειται για ένα μυθιστόρημα πολύπλοκο. Ο Παπαδιαμάντης έχει εμπλακεί σε ένα θέμα μπερδεμένο που μάταια προσπαθεί να το ξεμπερδέψει. Απαγωγή της Αυγούστας από τον Δάνδολο, αναχώρηση για Βενετία. Ακολουθεί η εγκατάλειψη του Δάνδολου από την ερωτευμένη Αυγούστα, που γίνεται καλόγρια στο μοναστήρι της Πάτμου. Το έργο γίνεται κουραστικό σε αρκετά σημεία, φανερώνοντας τα σημάδια της συγγραφικής ανωριμότητας του Παπαδιαμάντη⁴⁷.

46. Βλ. Μ.Δ., Μιράσγεζι, «Νεοελληνική Λογοτεχνία-Ιστορία και Κριτική», εκδ. Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1978, σ. 170.

47. Βλ. Μ.Δ., Μιράσγεζι, *ό.π.*, σ. 172.

Έτσι το έργο από απλό ρομαντικό ιστορικό μυθιστόρημα⁴⁸, παίρνει την ιστορική του δικαίωση, γίνεται η τραγωδία των προσκυνημένων κάθε καιρού και τόπου, των ανθρώπων της εθνικής και ψυχικής υποτέλειας μπροστά στους ξένους και τους δυνάστες. Ο Παπαδιαμάντης επιδιώκει να δείξει μέσω του έργου αυτού, πόσα δεινά έφερε στην Ελλάδα ο φραγκολεβαντινισμός και πόσα δεινά κινδυνεύει να της φέρει η προσχώρηση στον άθρησκο και ανήθικο ευρωπαϊσμό, σε στιγμές που της χρειαζόταν όσο ποτέ άλλοτε η ψυχική συνοχή, η εθνική συσπείρωση. Οι «Έμποροι των Εθνών», με άλλα λόγια, στην σκηνοθεσία τους εκφράζουν το αναστυλωτικό του διδακτικού εθνικοθησκευτικού ιδανικό, που είδαμε να τον συνεπαίρνει αυτά τα χρόνια. Δεν είναι έργο ευκαιρίας το μυθιστόρημα αυτό, αλλά δημιούργημα ψυχικής εμπειρίας, δηλαδή βγαλμένο από τα πιο ζωντανά, τα πιο αυθεντικά και υπεύθυνα κέντρα της προσωπικότητας του. Όλο το έργο είναι γεμάτο με τον δικό του παλμό, σφριγηλό, σφιχτοδεμένο και έχει ένταση εσωτερική. Μάλιστα σε συγκεκριμένα σημεία ο Παπαδιαμάντης σταματά την διήγηση, επεμβαίνει προσωπικά, προκειμένου να στηλιτεύσει και να διδάξει.

«Η Γυφτοπούλα»: Η γυφτοπούλα, τρίτο μυθιστόρημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, είναι ίσως το πιο δημοφιλές έργο του και αποτελεί ένα συγγραφικό τόλμημα και στη σύλληψη και στη σύνθεση και στη μορφή⁴⁹. Δημοσιευμένη σε συνέχειες επί μήνες ολόκληρους στην εφημερίδα «Ακρόπολις» (21.4.1884-11.10.1884), γνώρισε μεγάλη επιτυχία, κερδίζοντας ευρύ αναγνωστικό κοινό. Μάλιστα, είχε τόση επιτυχία στο αναγνωστικό κοινό και γενικά στους λογοτεχνικούς κύκλους, που δημιούργησε γύρω του το θρύλο του μάγου και του υπεράνθρωπου, καθώς κρυβόταν στην αφάνεια και στην ανωνυμία μέχρι τότε ο συγγραφέας. Το έργο διαδραματίζεται στον Μυστρά, παραμονές της Άλωσης της Πόλης. Η υπέροχη γλώσσα του, η περίτεχνη πλοκή, η περιπετειώδης δράση και οι ολοκληρωμένοι χαρακτήρες του έργου εξηγούν γιατί η Γυφτοπούλα είναι το μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη που αγαπήθηκε περισσότερο.

48. Ο Π. Χάρης φτάνει περίπου στο σημείο να το χαρακτηρίσει έργο νοσηρής φαντασίας. Βλ. Π. Χάρης, «Έλληνες Πεζογράφοι», εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1981, σ. 140.

49. Όπως πολλά έργα του Ντοστογιέφσκι είναι στην σύνθεση τους μακρόσυρτα γιατί γράφονταν κομματιαστά και δημοσιεύονταν στις επιφυλλίδες των εφημερίδων, έτσι και η Γυφτοπούλα κράτησε πολλούς μήνες και από κομμάτι σε κομμάτι έγινε μακρόσυρτο έργο, κουραστικό, σκοτεινό στο σύνολο του και μπερδεμένο, απερίτεχνο και άνισο στις αναλογίες του. Έτσι το βλέπει και ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης λέγοντας: «απηγορεύετο προσέτι ημίν να μηκύνωμεν επί πλέον την διήγησιν ταύτην, ήτις φόβος είναι μη κατέστη ήδη φορτική».

«Η Γυφτοπούλα» είναι ένα μυθιστόρημα της «Άλωσης», ο θρήνος της Πόλης, από ένα μεγαλοϊδεάτη και Βυζαντινό, τον περίφημο φιλόσοφο Πλήθωνα, είναι το αναρρίπισμα του μεγάλου εθνικού πόνου και της μεγάλης θύμησης, είναι το εθνικό προσκλητήριο για μια ανασύνταξη του ελληνισμού της εποχής, μακριά από τα ξεστρατίσματα των Βυζαντινών που είτε λόγιοι, είτε ηγέτες οδηγήσανε από σκαλί σε σκαλί την μεγάλη αυτοκρατορία στην καταστροφή. Η υπόθεση ξετυλίγεται στον ιστορικό χώρο των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου. Κύριο πρόσωπο ο φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων που θέλησε να αναγεννήσει το Βυζαντινό κράτος επαναφέροντας τους αρχαίους θεούς. Η «Γυφτοπούλα» Αϊμά είναι πρόσωπο ουσιαστικά συμβολικό. Ίσως άνθρωπος ή ίσως δαιμονικό ανθρωπόμορφο κατασκεύασμα. Το Βυζάντιο πέφτει και τα αναστηλωμένα αγάλματα των Θεών γκρεμίζονται σκοτώνοντας την Αϊμά. Μόνο το βαθύ και προσφιές πιστεύω του συγγραφέα διασώζεται και αυτό δεν είναι άλλο από τον χριστιανισμό. Η θέση της γυφτοπούλας είναι να εκφράσει ο Παπαδιαμάντης το αρχαιολατρικό ιδανικό και να το τοποθετήσει σωστά στην εποχή του. Η ψευδαρχαϊστική μανία είχε φτάσει στα χρόνια αυτά στην απόλυτη άρνηση της νεοελληνικής ζωής σε όλες τις αξίες και τις μορφές της. Οι λογιότατοι απαρνιόνταν βαθιά μέσα τους τον χριστιανισμό και παρουσιάζονταν με Πληθωνικές τάσεις. Ο δρόμος αυτός ήταν για τον Παπαδιαμάντη ένας μεγάλος εθνικός κίνδυνος, που μαζί με τον φραγκολεβαντινισμό υπέσκαπτε τα θεμέλια της πατρίδας και την οδηγούσε σε μια νέα σκλαβιά. Αυτούς λοιπόν τους αρνητές, αυτούς τους παραπλανημένους αρχαιολάτρες θέλει να χτυπήσει ο συγγραφέας παρουσιάζοντας την μορφή και την εποχή του Πλήθωνα. Από αυτούς θέλει να απομακρύνει τους συγκαιρινούς του Έλληνες. Να τους στρέψει προς το δημιουργικό αντίκρισμα της αρχαιότητας, να γεννήσει στις ψυχές τους ζωντανό θαυμασμό, να τους δείξει πώς μέσα από την νεοελληνική ζωή, την εθνική, την λαϊκή μπορούν καλύτερα να πλησιάσουν την αρχαιότητα, βρίσκοντας τις μορφές και τις επιβιώσεις της. Κι ακόμα να τους δείξει τι κακό έφερε, μαζί με τον λατινισμό η παθητική αρχαιολατρεία. Μακριά λοιπόν από τους ξένους, τους καθολικούς, τους φραγκολεβαντινούς, μακριά από τους αρχαιολάτρες, τους εξωμότες κάθε μορφής. Αυτό είναι το νόημα, η σκοποθεσία της Γυφτοπούλας. Το ελληνοκεντρικό ιδανικό στη χριστιανική του εθνική αντίληψη.

Η «Γυφτοπούλα» είναι ένας ύμνος της καλλιτεχνικής ομορφιάς, της άφταστης τελειότητας της αρχαίας τέχνης. Για τον Παπαδιαμάντη ο Πλήθωνας είναι ένα σύμβολο, θετικό και αρνητικό. Τον θαυμάζει για την αρχαιολατρεία του, τον

αποδοκιμάζει για τη δαιμονική του πλάνη, και την άγωνα προσπάθεια του, να αναβιώσει τη θρησκεία της αρχαίας Ελλάδας. Το ανακάτωμα των γύφτων στην ιστορία δίνει ένα ιδιαίτερο θέλγητρο στην πλοκή, με αναπάντεχες συμπτώσεις, που κάνουν το μυθιστόρημα ένα απέραντο περιβόλι δολοπλοκιών, με ολοκληρωμένους ήρωες, τον Πλήθωνα, την άτυχη κόρη του και τον ακόμα άτυχο ερωτά της με τον Γύφτο Μάχτο, που στην αυγή της ευτυχίας τους σκοτώνονται και οι δυο κάτω από τα συντρίμια των αγαλμάτων, που πέφτουν ξαφνικά από σεισμό. Είναι η παραμονή της «Άλωσης» της Πόλης.

Το μυθιστόρημα αυτό, όσο υστερεί στην τεχνική του, καθώς είναι παραφουσκωμένο και ασύνδετο, τόσο πληθωρισμό ζωής και δύναμη τέχνης παρουσιάζει στα καθέκαστα⁵⁰. Ο πρωτόφταστος ακόμα συγγραφέας της Γυφτοπούλας δεν λογαριάζει τις δυσκολίες. Περιφρονεί την τεχνική, παραβλέπει το σχέδιο, την ενότητα και την σύνθεση. Φεύγει από σκηνή σε σκηνή, σωριάζει άφθονο υλικό, κάνει παρεκβάσεις, πηδήματα, ανασυνδέσεις, επαναφορές, παρεμβαίνει και ο ίδιος συχνά στην διήγηση για να εξηγήσει διάφορες απορίες ή να διαλύσει διάφορες πλάνες γύρω στο έργο. Ακόμα δεν είχε τελειώσει η Γυφτοπούλα και άρχισε να μεταφράζεται ιταλικά σε μια εφημερίδα της Ρώμης, αν και ο Παπαδιαμάντης είχε πολλές αντιρρήσεις για την μετάφραση, τις οποίες και διατυπώνει μέσα στο ίδιο το μυθιστόρημα, παρεμβαίνοντας στην διήγηση.

Συνοψίζοντας, στο σύνολο της η Γυφτοπούλα, το τρίτο στην σειρά μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη, αποτελεί μια προσφορά στην λογοτεχνία μας. Και σήμερα στέκεται ανάμεσα στα καλύτερα παλιά μας μυθιστορήματα, που εγκαινιάζουν το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Στην εποχή της ήταν μια αποκάλυψη, που περιτύλιξε τον συγγραφέα της μέσα στον θρύλο. Με το μυθιστόρημα αυτό ο Παπαδιαμάντης κάνει έναν σταθμό, κλείνει την πρώτη περίοδο της δημιουργίας του, που είναι ολότελα αφιερωμένη στο νεοελληνικό εθνικό μυθιστόρημα. Χωρίς πρότυπα και οδηγούς, θεμελιώνει μια παράδοση, δημιουργώντας μια περιοχή του νεοελληνικού λόγου, την μυθιστοριογραφία. Εξάλλου μυθογράφο ονομάζει και ο ίδιος τον εαυτό του στην Γυφτοπούλα, σε μια εποχή που δεν υπήρχε ακόμα ούτε ο όρος μυθιστόρημα. Τέλος, το έργο αυτό αν και είναι καλύτερο από τα προηγούμενα δεν μπορεί ωστόσο να

50. Πολλές σελίδες της «Γυφτοπούλας» καταπληκτικής δύναμης και πρωτοτυπίας μοιάζουν να είναι παρμένες από κάποιον μεγάλο παγκοσμίου φήμης συγγραφέα και επιβεβαιώνει το μυθιστόρημα αυτό τον ορισμό του Τσέχωφ για την τέχνη ότι δηλαδή «Το ταλέντο είναι τόλμη». Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 516.

συγκριθεί με τα έργα της ωριμότητας του μεγάλου πεζογράφου. Το έργο αυτό προσφέρει επιτυχώς στον αναγνώστη την γοητεία της περιέργειας⁵¹.

2.3 Οι νουβέλες του

«Χρήστος Μηλιόνης:» Το 1885 το έργο του Παπαδιαμάντη παρουσιάζει μια στροφή που μετά από δυο χρόνια θα ολοκληρωθεί για να καταλήξει από το ιστορικό μυθιστόρημα στο διήγημα. Ορόσημο στέκεται η ιστορική νουβέλα «Χρήστος Μηλιόνης». Πρόκειται για ένα ιστορικό διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εμπνευσμένο από τα ηρωικά χρόνια της Κλεφτουριάς και αναφέρεται στα κατορθώματα και τον θάνατο του φημισμένου αρματολού. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε επτά συνέχειες στο περιοδικό *Εστία*, από τις 6 Οκτωβρίου έως τις 17 Νοεμβρίου του 1885. Με τον *Χρήστο Μηλιόνη* ο Παπαδιαμάντης αναγνωρίζεται και επιβάλλεται ως συγγραφέας. Είναι ένα ιστορικό λογοτέχνημα, που και μόνο αυτό να είχε γράψει ο Παπαδιαμάντης θα ήταν αρκετό για να χαρακτηριστεί μεγάλος συγγραφέας

Με τον «Χρήστο Μηλιόνη» ο Παπαδιαμάντης ξαναζωντανεύει τα ηρωικά χρόνια της Κλεφτουριάς, της εθνικής αντίστασης, όταν η λαϊκή ψυχή, παρατημένη από την ηγεσία της, δεν λύγισε μέσα στην κόλαση της σκλαβιάς της, παρά πήρε στα χέρια της την τύχη του έθνους. Είναι η πρώτη νουβέλα του Παπαδιαμάντη βγαλμένη από τις γνήσιες πηγές της ιστορίας μας και παράλληλα ένα προανάκρουσμα της πολυφωνικής συμφωνίας της νεοελληνικής ζωής, που ετοιμαζόταν να συνθέσει με τα διηγήματά του. Το έργο αυτό είναι πρότυπο λογοτεχνικής αναδημιουργίας ιστορικής ύλης. Τον ιστορικό πυρήνα του έργου του τον πήρε ο συγγραφέας από το γνωστό δημοτικό τραγούδι, για τον ηρωικό θάνατο του Χρήστου Μηλιόνη, που περάστηκε σε πολλές συλλογές δημοτικών τραγουδιών. Με το έργο αυτό μας δίνει την ψυχή της Κλεφτουριάς, με τον αγνό ηρωισμό και την ασίγαστη πίστη για τη λευτεριά. Ο «Χρήστος Μηλιόνης» μας δίνει το χρονικό της Τουρκοκρατίας μέσα από τον ηρωισμό και το μεγαλείο της, μέσα από τον βαθύτερο δραματισμό της με τις άγριες και φρικιαστικές αντιθέσεις της (π.χ Τούρκοι δυνάστες και προδότες Ρωμιοί). Ο Παπαδιαμάντης πιστεύει πώς η Επανάσταση δεν δικαιώθηκε. Ο λαός που πολέμησε για να βρει τη λευτεριά του, «απλώς καί μόνον μετήλλαξεν τυράννους». Οι τύραννοι αυτοί είναι ξενόδουλοι, λογιότατοι γραμματοσοφιστές, που με τις ψεύτικες εκλογές

51. Βλ. Μ.Δ., Μιράσγεζη, *ό.π.*, σ. 176.

κάθονταν στην πλάτη του φτωχού λαού, που τον περιφρονούσαν κιόλας. Την άθλια αυτή μετεπαναστατική κοινωνία θέλησε να στηλιτεύσει με το έργο του αυτό⁵². Ο «Χρήστος Μηλιόνης» είναι ένα ιστορικό λογοτέχνημα το καλύτερο, ίσως, που έχει δώσει ως σήμερα η νεοελληνική μας Γραμματεία.

Αν εξετάσει κανείς βαθύτερα το έργο από την πλευρά της σκοποθεσίας του, θα διαπιστώσει καθαρά πως ο συγγραφέας δεν διάλεξε τυχαία τον θρύλο του Χρήστου Μηλιόνη. Τόσο η μορφή, η παραγνωρισμένη του μεγάλου οπλαρχηγού, μια μορφή γεμάτη υψηλοφροσύνη, ευγένεια ψυχής και ανυπέρβλητο ηρωισμό, όσο και η ιστορία του με τις τόσο δραματικές της συγκρούσεις και τα διδάγματα που αυτές που μας δίνουν, τράβηξαν τον Παπαδιαμάντη, που σαν μεγάλος τεχνίτης ήξερε να διαλέγει τα θέματα του. Με το μακρόπνοο αυτό διήγημα του, που είναι μια ηρωική ραψωδία, ένας υψηλός ύμνος της κλεφτουριάς, ο συγγραφέας θέλησε να μας δώσει το ψυχικό υπόβαθρο της σκλαβιάς, ριζωμένης στην αδικία και στην αβάσταχτη αυθαιρεσία και μέσα σε αυτό το υπόστρωμα να βγάλει τις αντιστασιακές δυνάμεις του νέου ελληνισμού, που με το αίμα τους άνοιξαν τον δρόμο της λευτεριάς.

Με τον «Χρήστο Μηλιόνη» αρχίζει ουσιαστικά η πολύμορφη ηθογραφική δημιουργία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, γιατί το έργο, βγαλμένο από την λαϊκή ζωή όσο και αν είναι τοποθετημένο σε περασμένα χρόνια, έχει το χρώμα, τον παλμό και την ατμόσφαιρα της συγκαρινής του λαϊκής ζωής, που ο Παπαδιαμάντης την έβλεπε σαν συνέχεια αμετάλλαχτη της προεπαναστατικής, στα γνησιότερα εθνικά στοιχεία της. Στο έργο αυτό, η γλώσσα είναι πιο απλή από εκείνη που γνωρίσαμε στα μυθιστορήματα, πιο εκφραστική, με διαλόγους και ολόκληρες σελίδες με δημοτικά αφηγήματα. Το κυριότερο στοιχείο που εντοπίζεται όμως είναι η ψυχογράφηση των ηρώων που με την ανάλυση της ψυχολογίας του καταδότη ήρωα Καμπόσου βρίσκει την τελειότερη έκφραση της. Τέλος, γίνεται ακόμα μέσα στο έργο αυτό πιο αισθητή η παρουσία στοιχείων που θα αποτελέσουν αργότερα το χαρακτηριστικό του διηγηματογράφου. Γι' αυτό εξάλλου έχει κριθεί το δημιούργημα αυτό ως το καλύτερο από όλη την προηγούμενη συγγραφική του παραγωγή.

«Η Φόνισσα»: Η Φόνισσα είναι νουβέλα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Πρόκειται για το δεύτερο συγγραφικό έργο του και θεωρείται ένα από τα κορυφαία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα και αποτελείται

52. Βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, σσ. 522-530.

συνολικά από 17 κεφάλαια. Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό «Παναθήναια» σε συνέχειες από τον Ιανουάριο ως τον Ιούνιο του 1903, έχοντας τον υπότιτλο «κοινωνικόν μυθιστόρημα». Η πλοκή του εκτυλίσσεται στην ιδιαίτερη πατρίδα του συγγραφέα, τη Σκιάθο.

Κεντρικό πρόσωπο της ιστορίας είναι η *Φραγκογιαννού*, μία ηλικιωμένη χήρα, η οποία έζησε μια βασανισμένη ζωή ως παιδί, ως σύζυγος, ως μητέρα και ως γιαγιά, μαθημένη πάντα να υπηρετεί χωρίς αντιρρήσεις τους ανθρώπους του περιβάλλοντός της. Η πείρα της δίδαξε ότι η ζωή για μια γυναίκα είναι γεμάτη βάσανα και η θεωρία της ήταν ότι η γέννηση ενός κοριτσιού δεν φέρνει παρά δυστυχία, όχι μόνο στο ίδιο το παιδί, αλλά και στην οικογένειά του, ιδίως αν είναι φτωχή.

Ένα βράδυ καθώς ξενυχτάει στην κούνια της άρρωστης νεογέννητης εγγονής της, περνούν απ' το μυαλό της όλες οι δύσκολες στιγμές της ζωής που έζησε. Το μυαλό της θολώνει και σκοτώνει το βρέφος προκαλώντας του ασφυξία, ενώ ο θάνατος θεωρείται από τον γιατρό φυσιολογικός. Αν και αρχικά νιώθει τύψεις, κατά βάθος δεν μετανιώνει για την πράξη της. Αντίθετα, της γίνεται έμμονη ιδέα ότι η μοίρα την έχει τάξει να σώσει τον κόσμο απαλλάσσοντας τον από μικρά κορίτσια.

Τα επόμενα εγκλήματά της έχουν για θύματα τρία μικρά αθώα κοριτσάκια, χωρίς πλέον καθόλου τύψεις, αλλά και χωρίς να είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει το κακό που έχει κάνει. Η χωροφυλακή την υποψιάζεται και αποφασίζει να τη συλλάβει, με αφορμή όμως ένα έγκλημα που δεν έχει διαπράξει. Ένα κοριτσάκι πνίγηκε μέσα σ' ένα πηγάδι και κοντά του βρισκόταν η Φραγκογιαννού. Αν και ευχήθηκε να πνιγεί το παιδί, η ίδια ποτέ δεν το έσπρωξε.

Στην προσπάθειά της να ξεφύγει από τους χωροφύλακες, η Φραγκογιαννού αποφασίζει να καταφύγει στο ερμητήριο ενός ασκητή και να του εξομολογηθεί τα αμαρτήματά της. Τη στιγμή όμως που προσπαθεί να ξεπεράσει ένα στενό πέρασμα, η παλίρροια την προλαβαίνει και η γερόντισσα πεθαίνει, ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη θεία δίκη.

Η Φόνισσα ως η δεύτερη νουβέλα του Παπαδιαμάντη θεωρείται, από τους περισσότερους, το αριστούργημα του⁵³. Ανήκει στα έργα της προχωρημένης ωριμότητάς του, της ρεαλιστικής περιόδου, και κλείνει μέσα του τα πιο γόνιμα στοιχεία της τέχνης του. Σύλληψη, σύνθεση, μορφή, περιεχόμενο και μύθος

53. Η Μ. Μιράσγεζη θεωρεί πως το έργο που δείχνει τον πραγματικό Παπαδιαμάντη είναι η «Φόνισσα». Κατά την κρίση της ο Παπαδιαμάντης στάθηκε τέλειος ερμηνευτής του πάθους της Φραγκογιαννούς και τέλειος τεχνίτης του λόγου. Βλ. Μ. Μιράσγεζη *ό.π.*, σ. 177.

σχηματίζουν ένα σημαντικό έργο τέχνης⁵⁴. Είναι βγαλμένο από τα βάθη της ψυχής του συγγραφέα, από την τραγωδία του σπιτιού του, από τη μιζέρια του νησιού του, από τη μεγάλη δυστυχία των φτωχών ανθρώπων του λαού. Η σύνθεση του έργου είναι αριστοτεχνική και η ενότητα αδιάσπαστη. Η αφήγηση είναι γοργή, ρωμαλέα, συγκλονιστική, και παίρνει συμβολικό χαρακτήρα. Τίποτα δεν κουράζει τον αναγνώστη στο ανάγνωσμα αυτό. Ούτε η πολυλογία, ούτε οι εσωτερικοί διάλογοι των ηρώων. Η τεχνική του Παπαδιαμάντη φτάνει στο κορύφωμά της, όταν το έγκλημα αναδύεται βουβό μέσα από τις τύψεις της φόνισσας, που η ίδια το καταδικάζει, ενώ, παράλληλα, την εξανθρωπίζει το, στο βάθος του, ανθρωπιστικό ιδανικό της. Με άλλα λόγια πρόκειται για ένα έργο που χαρακτηρίζει απόλυτα τον Παπαδιαμάντη, που φανερώνει πως ο συγγραφέας είναι απόλυτα ώριμος, ώριμος ψυχογράφος, ώριμος καλλιτέχνης⁵⁵.

Παράλληλα, «Η Φόνισσα» είναι ένα δυνατό έργο ψυχογραφικό. Είναι ένα έργο τραγικό, αλλά βαθιά ανθρώπινο, στηριγμένο στην κατώτερη θέση της γυναίκας στο ελληνικό χωριό. Η γυναίκα αυτή με την αβυσσαλέα ψυχολογία, που τοποθετείται έξω από την ανθρώπινη κοινωνία, είναι ένα πρόσωπο αινιγματικό και ξένο προς τους αφελείς, πονηρούς αλλά καλόκαρδους νησιώτες των άλλων διηγημάτων. Η ψυχολογική περιγραφή δίνεται με τελείως διαφορετική αδρότητα· η σύνθεση είναι πυκνή και η λογοτεχνική εκτέλεση πολύ προσεγμένη⁵⁶.

«Ρόδινα Ακρογιάλια»: Το έργο «Τα ρόδινα ακρογιάλια», που πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Νέα Ζωή», της Αλεξάνδρειας τόμος Δ', («Νοέμβριος 1907 - Ιούνιος 1908), παραδόθηκε με τον υπότιτλο «Κοινωνικόν μυθιστόρημα» και είναι ένα έργο που δείχνει την παρακμή και τα γηρατειά του συγγραφέα. Ούτε κοινωνικό είναι, ούτε μυθιστόρημα συγκρούσεων συμφερόντων. Είναι ένα αφήγημα συμποσιακού τύπου, όπου οι συγκεντρωμένοι φιλοσοφούν ή διηγούνται ιστορίες.

54. Η νουβέλα έχει ανεβεί και στη σκηνή ως θεατρική παράσταση, έχοντας δεχθεί μία σειρά διασκευών από πολλούς Έλληνες σκηνοθέτες. Το 1974 γυρίστηκε ως κινηματογραφική ταινία, σε σκηνοθεσία του Κώστα Φέρρη, με πρωταγωνίστρια τη Μαρία Αλκαίου. Το 2014 ανέβηκε στη σκηνή και ως όπερα από την Εθνική Λυρική Σκηνή.

55. Το βιβλίο έχει δεχθεί μία σειρά αναλύσεων τόσο από λογοτεχνικής, όσο και από εγκληματολογικής και ποινικής προσέγγισης. Ο τρόπος που ο συγγραφέας προσπάθησε να διεισδύσει στην ψυχή της ηρωίδας θεωρήθηκε μοναδικός, τη στιγμή που παράλληλα μεταφέρεται στον αναγνώστη ο ευρύτερος περίγυρος του νησιού, η θέση της γυναίκας στη μικρή κοινωνία και οι αντιθέσεις μεταξύ των φτωχών χωρικών και των αρχόντων της εποχής.

56. Βλ. Α. Πολίτης, «Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³1980, σσ. 205-206.

Οι δύο ήρωες του έργου, ο ναυτικός Διαμαντής ο Αγάλλος και ο βοσκός Πατσοστάθης, διηγούνται την ιστορία τους στον τρίτο ήρωα, τον αφηγητή, στον οποίο υποκρύπτεται ο Παπαδιαμάντης. Ο Αγάλλος, αλαφροϊσκιωτος από γενιά, έλειψε χρόνια στα βόρεια της Γαλλίας κι έχει γυρίσει τώρα, γεροντοπαλικάρο, στο νησί του, ενώ ο Πατσοστάθης, αγροίκος βοσκός ή άπραγο αγρίμι, μένει για έντεκα χρόνια αρραβωνιασμένος επειδή του έχουν κάνει μάγια, αλλά και με μάγια παντρεύεται. Αν βγάλει κανείς το πρώτο μέρος με τη θαλασσινή εκδρομή και περιπέτεια, τα άλλα κεφάλαια είναι Ο γάμος του Παπαστάθη, του αλαφοϊσκιωτου και η διήγηση του Αγάλλου.

«Τα ρόδινα ακρογιάλια⁵⁷», που δίνουν τον τίτλο τους στο μυθιστόρημα, συνθέτουν μια απέραντη υπαίθρια θεατρική σκηνή, μια παραθαλάσσια Αρκαδία. Το μυθιστόρημα περιέχει έναν ειδυλλιακό έρωτα που δεν τολμάει να εκδηλωθεί μπροστά στους άλλους, βοσκούς με τις προλήψεις και τα αλλόκοτα ήθη τους που διαιωνίζουν την ειδωλολατρία, ναυτικούς προσηλωμένους στο μικρό γενέθλιο νησάκι τους του Αιγαίου, κοσμοπολίτες που προσπαθούν να δείξουν πως είναι διαφορετικοί, απελευθερωμένοι από τις ξεπερασμένες συνήθειες και τα παρωχημένα ήθη, που ισχυρίζονται πως αδιαφορούν για όλα αυτά και που καταλήγουν στο μοναστήρι. Ένας μικρός κόσμος που ξαναπαίζει αιώνια τον τρόπο της ζωής του, που αυτοαναπαριστάνεται με άκρα αυταρέσκεια, με τη βεβαιότητα ότι αυτό το παιχνίδι δεν θα έχει τέλος, που σφυρηλατεί για χιλιοστή φορά την ταυτότητά του.

Η νουβέλα μάς δίνει ανάγλυφη την εικόνα της ζωής στην ελληνική επαρχία του 19ου αιώνα και των ηθών στην ελληνική ύπαιθρο της εποχής όσον αφορά τον γάμο και τις προσωπικές σχέσεις γενικότερα, αναδεικνύοντας -με τον μοναδικό τρόπο και την υψηλή ψυχογραφική δεινότητα του Παπαδιαμάντη- τα ανθρώπινα πάθη και τις ανθρώπινες αδυναμίες. Είναι ένα πρωτοποριακό και τολμηρό στη τέχνη και στην τεχνική του έργο, από τα πιο διαλεχτά του μεγάλου Σκιαθίτη. Ο Παπαδιαμάντης «παρασύρεται» σε μακρές περιγραφές, αλλά «Τα ρόδινα ακρογιάλια» πλουτίζονται με πυκνούς διαλόγους, που πρέπει να προσέξουμε και για την διαγραφή των χαρακτήρων και την ψυχογραφική τους παρακολούθηση, που συνεχίζεται και μετά το τέλος του έργου, στον προσεχτικό αναγνώστη. Γιατί ο Παπαδιαμάντης βασικά έχει στόχο του τον άνθρωπο και όχι την «ωραία» φύση. Άλλο αν ο λόγος ο παπαδιαμαντικός υποβάλει σαν απόμακρος αυλός. Αυτό είναι ένα «επί πλέον»

57. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *«Τα ρόδινα ακρογιάλια και άλλα διηγήματα»*, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 14.

στοιχείο, όχι τόσο εξωτερικό, καθαρό «ανθρώπινο», που τραβάει τον αναγνώστη. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι τις πολύ αξιόλογες περιγραφές του έργου αυτού θαύμαζε ιδιαίτερα ο Καβάφης, όταν το διάβαζε.

2.4 Εορταστικά διηγήματα

Ο Παπαδιαμάντης έγραψε γύρω στα 35 εορταστικά διηγήματα, η ιστορία των οποίων διαδραματίζεται κατά τη διάρκεια των μεγάλων χριστιανικών γιορτών (Χριστούγεννα, Φώτα, Πάσχα). Από αυτά τα διηγήματα είναι κυρίως γνωστά τα Χριστουγεννιάτικα, Πρωτοχρονιάτικα και των Φώτων Διηγήματα. Άλλωστε, αυτά είναι και τα περισσότερα. Ωστόσο, από τα 35 εορταστικά διηγήματα του Παπαδιαμάντη γύρω στα δέκα έχουν ως θέμα τους ιστορίες που διαδραματίζονται κατά τη διάρκεια της Μ. Εβδομάδας και την Ανάσταση. Τα εορταστικά διηγήματα (χριστουγεννιάτικα-πασχαλινά) του Αλ. Παπαδιαμάντη θεωρούνται ως τα πλέον γνωστά του και αναγνωρίσιμα, χάρη στις ευάριθμες και επαναλαμβανόμενες δημοσιεύσεις τους: στα «Νεοελληνικά Αναγνώσματα», της μέσης εκπαίδευσης, σε επίκαιρα αφιερώματα εφημερίδων και περιοδικών ή ακόμη σε θεματικά αυτόνομες συλλογές που έχουν κυκλοφορήσει κατά καιρούς⁵⁸. Άλλωστε, νωρίτερα είχε δημοσιεύσει ο ίδιος ο συγγραφέας στον αθηναϊκό τύπο έναν αξιοπρόσεκτο αριθμό εμπεριστατωμένων άρθρων για τις κορυφαίες εορτές της χριστιανοσύνης.

Πασχαλινά:

Μερικά από τα πιο γνωστά πασχαλινά διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη είναι τα ακόλουθα: Η τελευταία βαπτιστική (1888), Εξοχική Λαμπρή (1890), Παιδική Πασχαλιά (1891), Πάσχα Ρωμέικο (1891), Η Βλαχοπούλα (1892), Στην Αγί' Αναστασιά (1892), Λαμπριάτικος Ψάλτης (1893), Χωρίς Στεφάνι (1896), Ο Αλιβάνιστος (1903), Το Χριστός Ανέστη του Γιάννη (1914), Τραγούδια του Θεού, Ταξίδι-Βαπόρι-Ρωμέικο.

Με τα πασχαλινά του διηγήματα ο Παπαδιαμάντης συνθέτει κυρίως τρυφερές νοσταλγικές εικόνες από το νησί του, τη Σκιάθο. Τους μεταφέρει σε ανοιξιάτικες εξοχές με ερημικά εξωκκλήσια όπου αγαθοί ποιμένες και ψαράδες περιμένουν τον

58. Αρκετές από αυτές τις συλλογές κυκλοφορούν ως προσφορές εφημερίδων και περιοδικών κατά τις ημέρες των εορτών και εμπεριέχουν ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά διηγήματα της συγκεκριμένης κατηγορίας.

ιερέα να φέρει το φως και το εορταστικό μήνυμα τους Ανάστασης. Ακούμε ψαλμωδίες από τα χείλη αγνών ανθρώπων να αναμειγνύονται με τον ήχο των κυμάτων σε απόμερα ακρογιάλια...Βλέπουμε νεαρές κοπέλες και μεγαλύτερες γυναίκες με γιορτινά ρούχα να ανάβουν τους πασχαλινές λαμπάδες, παιδιά να τσουγκρίζουν τα κόκκινα αυγά. Υποδεχόμαστε νοερά τους ξενιτεμένους που επιστρέφουν στο νησί για να γιορτάσουν την Ανάσταση. Καθόμαστε μαζί με τους ήρωες των διηγημάτων στο εορταστικό τραπέζι τους Λαμπρής.

Δεν είναι, τους, όλα τα πασχαλινά διηγήματα του Παπαδιαμάντη ανοιξιάτικα, φωτεινά και χαρούμενα. Σε αρκετά από αυτά η ατμόσφαιρα είναι σκοτεινή, οι ήρωες δυστυχείς και θλιμμένοι, πονεμένοι από τα χτυπήματα τους μοίρας, άνθρωποι μοιραίοι που ζουν τη δική τους Μεγάλη Εβδομάδα. Είναι άνθρωποι που η Ανάσταση του Κυρίου δεν μπορεί να δώσει ελπίδα στη μουντή ζωή τους.

Χριστουγεννιάτικα:

Με τον όρο χριστουγεννιάτικα διηγήματά συμπεριλαμβάνονται και εκείνα της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων, δηλαδή όλων των εορτών του Δωδεκαημέρου, καθώς αποτελούν μία ενιαία ενότητα. Δεν είναι, τυχαίο ή συμπτωματικό το γεγονός ότι το πρώτο διήγημα που δημοσιεύει ο Παπαδιαμάντης («Το Χριστόψωμο»), όταν πλέον έχει εγκαταλείψει οριστικά το ρομαντικό μυθιστόρημα, είναι εορταστικό-χριστουγεννιάτικο. Η προτίμηση ετούτη, συνυπολογίζοντας και άλλες αναφορές του συγγραφέα, όπως λ.χ. στον «Λαμπριάτικο Ψάλλτη», αν μη τι άλλο καταδειχνει τις θεματολογικές του κατευθύνσεις αλλά και τη σημασία που έδινε στο συγκεκριμένο είδος διηγημάτων.

Ωστόσο, ένα ερώτημα που τίθεται και επιζητά μία όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρη απάντηση είναι το ακόλουθο: Πόσα ακριβώς είναι τα χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη; Γιατί, μπορεί στα πασχαλινά του, τα πράγματα να είναι πιο σαφή και συγκεκριμένα, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τα χριστουγεννιάτικα. Η όποια εκτίμηση, με αναφορά συγκεκριμένου αριθμού, δεν θεωρείται εύκολη και ενδέχεται να προκαλέσει εύλογες αντιδράσεις, αφού η θεματολογία των χριστουγεννιάτικων διηγημάτων δεν συμπορεύεται, πολλές φορές, με τα δρώμενα των ημερών, ώστε να θεωρηθούν αυτά καθαυτά εορταστικά και μόνο η ιστορία εκτυλίσσεται στις ημέρες

των εορτών⁵⁹. Ακόμη ορισμένα διηγήματα είναι «εορταστικά» κατά ένα μέρος τους, με τα γεγονότα να καλύπτουν και άλλες περιόδους, συνήθως, βέβαια, μέσα στο Δεκέμβριο. Γι αυτό και επικρατεί μια σχετική ασάφεια ως προς τον ακριβή αριθμό των χριστουγεννιάτικων διηγημάτων του Παπαδιαμάντη.

Επιπλέον, Μια σημαντική παρατήρηση που επιβάλλεται να επισημανθεί είναι η εξής: Από το σύνολο των χριστουγεννιάτικων διηγημάτων τα περισσότερα είναι σκιαθίτικα και μόνο τα 3 είναι αθηναϊκά. Η εξήγηση είναι προφανής και αποτυπώνει τις θέσεις και τις απόψεις του συγγραφέα για τις εξώφθαλμες διαφορές του εορτασμού του Δωδεκαημέρου σε Σκιάθο και Αθήνα. Νοσταλγεί, ο βαθειά θρησκευόμενος σκιαθίτης, τις αγνές λατρευτικές και λαϊκές εκδηλώσεις του νησιού του, αποκηρύσσοντας τις ανευλαβείς, διεκπεραιωτικές συμπεριφορές «εις την πόλιν της δουλοπαροικίας και των πλουτοκρατών», όπου πέρασε πάνω από το μισό βίο του. Ο γενέθλιος τόπος προσέφερε άφθονο υλικό από τις βιωματικές εμπειρίες των παιδικών και νεανικών του χρόνων, σε αντίθεση με την πολύβουη πρωτεύουσα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, ότι στα τρία μόλις αθηναϊκά του διηγήματα καταγγέλλει κατακριτέες συμπεριφορές και καταστάσεις κατά τις παραμονές και τις μέρες των εορτών⁶⁰. Η αποστροφή «Κ' έπειτα γράψε αθηναϊκά διηγήματα!», στο διήγημα «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη» αποτυπώνει τις απόψεις του συγγραφέα.

Συγκεκριμένα, τα χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη είναι τα ακόλουθα: **α) χριστουγεννιάτικα: Το Χριστόψωμο**· σε αυτό αναφέρεται η μετάβαση στη χριστουγεννιάτικη ακολουθία και λειτουργία, **η Υπηρέτρα**· κι εδώ σημειώνεται η μετάβαση των Σκιαθιτών στην εκκλησία, **Η Σταχομαζώχτρα, Ο Αμερικανός**· κι εδώ έχουμε αναφορά στις λατρευτικές εκδηλώσεις των ημερών αλλά και για τα κάλαντα των παιδιών της πολίχνης, **Στο Χριστό στο Κάστρο**· εδώ γίνεται λεπτομερής περιγραφή της εόρτιας ακολουθίας και λειτουργίας όπως και του συνακόλουθου εορταστικού γεύματος, **Οι Ελαφροίσκιοι**· αναφορά κι εδώ στην ακολουθία και λειτουργία των Χριστουγέννων, στο μοναστήρι της Κεχριάς, **Της Κοκκώνας το σπίτι**· υπάρχει εξ' ολοκλήρου αναφορά στα κάλαντα των παιδιών, **Η Ντελησυφέρω**· σε ολόκληρο το διήγημα περιγράφονται διεξοδικά τα τεκταινόμενα μέσα στην εκκλησία κατά τον εορτασμό των Χριστουγέννων, **Ο Χαραμάδος, Το**

59. Οι διάφορες συλλογές που έχουν εκδοθεί με χριστουγεννιάτικα (Πρωτοχρονιάς και Φώτων) διηγήματα του Παπαδιαμάντη δεν είναι πλήρης και συνήθως εμπεριέχουν τα πιο γνωστά και χαρακτηριστικά αυτής της ενότητας, πιθανόν και για λόγους εμπορικούς ώστε να καθίστανται πιο ευπώλητες και αναγνώσιμες.

60. Δεν είναι επίσης συμπτωματικό ότι το πρώτο αθηναϊκό Χριστουγεννιάτικο διήγημα είναι το 14^ο που γράφει ο Παπαδιαμάντης, τα Χριστούγεννα του 1895, οκτώ χρόνια μετά το Χριστόψωμο.

Γιαλόξυλο, Το κρυφό Μανδράκι και εδώ μνημονεύεται η ακολουθία των Χριστουγέννων, **Η Χτυπημένη**· εδώ αναφέρεται η Κυριακή προ της Χριστού Γεννήσεως - και το δράμα ολοκληρώνεται τα Χριστούγεννα, **Οι φιλόστοργοι (αθηναϊκό), Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη (Αθηναϊκό), Η Συντέκνισσα, Τ' μπουφ' του π' λί, Στο Μέγα Γιαλό**· πρόκειται για ένα ημιτελές διήγημα που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του Παπαδιαμάντη. Στην β' παράγραφό του γίνεται λόγος για εξοχικό εορτασμό των Χριστουγέννων από οικογένειες κτηνοτρόφων, **β)** επιπλέον υπάρχουν τα πρωτοχρονιάτικα, όπως: **Τα Συχαρίκια, το Γουτού - Γουπατού**· το κύριο μέρος του συμβαίνει την παραμονή της Πρωτοχρονιάς με τα κάλαντα των παιδιών, **Τα λιμανάκια**· σημειώνονται οι παραγγελίες από τον Βόλο, των κατοίκων της Σκιάθου, λόγω της Πρωτοχρονιάς, **Τα πτερόεντα δώρα**· εδώ καταγγέλλεται η τυπολατρική και επιδεικτική τέλεση της πρωτοχρονιάτικης θείας λειτουργίας και τέλος **γ)** ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία χριστουγεννιάτικα διηγήματα και αυτά που αναφέρονται στα φώτα, όπως: **Ο σημαδιακός**· με τα κάλαντα των παιδιών και ανήμερα των Θεοφανίων με λεπτομερή περιγραφή της τελετής αγιασμού των υδάτων, και το διήγημα **Φώτα – ολόφωτα**. Επίσης, υπάρχουν και κάποια διηγήματα, όπου η υπόθεση δεν συμπίπτει με κάποια από τα τρεις γιορτές και είναι τα ακόλουθα: **Ο πολιτισμός εις το χωρίον**· είναι Κυριακή, στο διάστημα μεταξύ Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς. Καταγγέλλεται το νεόκοπο «έθιμο» της χαρτοπαιξίας σε αυτές τις μέρες, **Η Γλυκοφιλούσα**· εδώ γίνεται λόγος για τον εορτασμό του ομώνυμου ναϊδρίου στις 26/ 12, όπως και για την τέλεση της ακολουθίας των Χριστουγέννων εκεί, **Ο έρωτας στα χιόνια**· το διήγημα αυτό εκτυλίσσεται απροσδιόριστα στις μέρες των εορτών⁶¹, **Άνθος του γιαλού**· και αυτό το διήγημα συμβαίνει απροσδιόριστα κατά τις μέρες των εορτών λόγω του επίκαιρου παραμυθιού.

2.5 Η ηθογραφία στον Παπαδιαμάντη

Ο Παπαδιαμάντης αφοσιώθηκε αποκλειστικά στο ηθογραφικό διήγημα που του έδωσε την πρώτη και μοναδική θέση στα νεοελληνικά γράμματα. Η ηθογραφία, ωστόσο δεν αποτελεί παρά μονάχα το έδαφος. Αν κοιτάξουμε βαθύτερα, θα διαπιστώσουμε ότι σπάνια ο συγγραφέας απομένει σε στενά ηθογραφικά πλαίσια. Με

61. Για το πρόβλημα του χρόνου στο διήγημα αυτό γίνεται η εξής αναφορά σε σχετικό δοκίμιο: Βλ. Α. Κότζιας, «Χρόνοι και χρόνος στο ο έρωτας στα χιόνια», *Παπαδιαμαντικά τετράδια*, 1991, σ. 22.

βάση την ηθογραφία ανοίγεται προς πολλές κατευθύνσεις, ανακατεύοντας τα ηθογραφικά στοιχεία άλλοτε με στοιχεία κοινωνικά, άλλοτε ψυχογραφικά, δημιουργώντας ένα θαυμαστό κράμα, όπου οι λυρικές και οι ποιητικές προεκτάσεις εναλλάσσονται με τους ρεαλιστικούς τόνους. Έχει διηγήματα μόνο με λυρική και ποιητική υφή και άλλα πάλι μόνο με ρεαλιστική. Μα πιο συχνά τα γνωρίσματα αυτά παρουσιάζονται ανάμεικτα, οργανικά δεμένα με το ηθογραφικό του διάκοσμο.

Κατά την πρώτη διηγηματική περίοδο 1887-1896, ο Παπαδιαμάντης εμφανίζεται πιο στερεότυπα ηθογραφικός και εντονότερα κοινωνικός. Πλάι στα ποιητικά και λυρικά, επικρατούν πιο έκδηλα τα ποιητικά στοιχεία. Ανοίγεται περισσότερο στην επιφάνεια, αν και δεν λείπουν οι αποχρώσεις του βάθους. Στη συνέχεια γίνεται λυρικότερος και ποιητικότερος. Η ηθογραφική σκηνογραφία βαθιάνει και κάποτε εξουδετερώνεται από τις λυρικές προεκτάσεις. Ο συγγραφέας, καθώς ολοένα πιο πολύ επιστρέφει στον εαυτό του, στα βιώματα του και στις αναμνήσεις του, προχωρεί σε βάθος, πνευματοποιείται και αποκτά εσωτερικότερο χαρακτήρα. Κατά την τελευταία του αυτή περίοδο 1899-1910 παρουσιάζεται πιο εξομολογητικός και ο λόγος του αναδίνει μια πιο βαθιά μυστική δόνηση, χωρίς να υποχωρούν εντελώς και όλα τα άλλα γνωρίσματα που συνθέτουν τον κόσμο του.

Ο κόσμος αυτός είναι ο κόσμος των απλοϊκών και των αγνοημένων, των φτωχών αλλά και των νοικοκυραίων της σκιαθίτικης κοινωνίας ή της αθηναϊκής συνοικίας. Από την άποψη αυτή, καθώς παραδέχεται τελικά και ο Άγρας, τα διηγήματά του θα μπορούσαν να χωριστούν σε σκιαθίτικα και αθηναϊκά. Πολυπρόσωπη και ποικίλη πινακοθήκη το έργο του, όχι όμως και ως το σημείο που να επαληθεύει τον ισχυρισμό του Ξενόπουλου και άλλων πως από τα πρόσωπα του λείπει εντελώς η ποικιλία, παρουσιάζει το κοινό στις περισσότερες διηγήσεις χαρακτηριστικό, ότι το πλήθος των ηρώων του, είτε στη Σκιάθο είτε στη φτωχογειτονιά της Αθήνας ζει και κινείται, είναι ένας κόσμος, που σπαράσσεται μέσα στην καθημερινότητα του από τον δαίμονα του κακού⁶². Ωστόσο, η πρωτεύουσα που ζει έντονα την περίοδο της αστικοποίησης και είναι εκτεθειμένη σε ποικίλες ιδεολογικές και πολιτισμικές επιδράσεις και ρεύματα από την Ευρώπη, δέχεται την επίθεση της ελληνικότητας από την ηθογραφία του σκιαθίτη διηγηματογράφου. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η ηθικοπλαστική πρόθεση του συγγραφέα με την οποία εμπλέκει την ηθογραφία αυτή. Η ηθικοπλαστική αυτή πρόθεση επιβεβαιώνεται από την απόπειρα του συγγραφέα να δώσει μέσα από τα

62. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 60-62.

διηγήματα του δημώδεις τύπους ανθρώπων(πχ στο διήγημα του το Χριστόψωμο δημιουργεί τον πρώτο δημώδη τύπο του, την κακιά πεθερά). Παρουσιάζει δηλαδή ένα πρόσωπο, στο οποίο δίνει τα τυπικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας, όπου ανήκει, και που το συναντούμε συχνά στην κοινωνία. Έτσι, εγκαινιάζεται η ανθρώπινη τυπολογία στην ηθογραφία του Παπαδιαμάντη⁶³. Αισθητή είναι ακόμα στο διήγημα αυτό η επίδραση από το παραμύθι και στο περιεχόμενο και στην δομή.

2.6 Βασικά γνωρίσματα της πεζογραφικής γραφής του Παπαδιαμάντη

Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη συγκεντρώνουν όλες τις προϋποθέσεις της καλής αφηγηματικής πεζογραφίας. Διακρίνονται για την αφηγηματική ικανότητα, για την τεχνική διάρθρωση της πλοκής, για την πλαστική δύναμη στη διαγραφή των χαρακτήρων. Αλλά προπαντός για τη διείδυση στο βάθος της ανθρώπινης ψυχής και την έντονη δραματικότητα. Ο Παπαδιαμάντης διαθέτει μια παραστατική δύναμη με την οποία σκιαγραφεί το χώρο διαδραμάτισης των γεγονότων σε συνάρτηση πάντοτε με το ανθρώπινο δράμα και με τέτοιον τρόπο, έτσι ώστε να προσδίδει μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα στον μύθο. Ενσωματώνει με άλλα λόγια μέσα στα αφηγηματικά του έργα στοιχεία, που αποκαλύπτουν την καλλιτεχνική ευαισθησία και τις ρομαντικές καταβολές της πεζογραφίας του. Ανακαινιστής και πρωτοπόρος, ανοίγει τον δρόμο της νεοελληνικής διηγηματογραφίας κληροδοτώντας ορισμένα από τα πιο δυνατά και αξιόλογα πεζογραφήματα της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης.

Αρχικά ένα από τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του είναι αφενός όπως προαναφέρθηκε **το ηθογραφικό στοιχείο** και αφετέρου **ο ρεαλισμός** του συγγραφέα. Ο Παπαδιαμάντης στρέφει την προσοχή του στο αγροτικό και το νησιωτικό στοιχείο της Ελλάδας, προσεγγίζει τον απλό άνθρωπο και προσαρμόζει τη γλώσσα του έτσι, ώστε να γίνεται αντιληπτός, έστω κι αν μιλά σε καθαρεύουσα. Μπαίνει στην ουσία της επαρχίας και την παρουσιάζει όπως ακριβώς είναι: αυθεντική, χωρίς προσπάθειες εξωραϊσμού. Έντονο είναι το λαογραφικό στοιχείο, που πηγάζει από την αγάπη του Παπαδιαμάντη για την ύπαιθρο και τούς ανθρώπους της, την αγάπη του για τη θάλασσα και τους θησαυρούς της. Γενικότερα, η ηθογραφία του Παπαδιαμάντη είναι ιδιότυπη, πρωτότυπη και αποκλειστικά δική του δημιουργία. Όπως παρατηρεί ο Κώστας Στεργιόπουλος, «η ηθογραφία, ωστόσο,

63. Βλ. Γ. Παγανός, «Η νεοελληνική πεζογραφία-θεωρία και πράξη», εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1983, σ. 81.

ανοίγεται προς πολλές κατευθύνσεις, ανακατεύοντας τα ηθογραφικά στοιχεία άλλοτε με στοιχεία κοινωνικά, άλλοτε ψυχογραφικά, δημιουργώντας ένα θαυμαστό κράμα, όπου οι λυρικές και οι ποιητικές προεκτάσεις εναλλάσσονται με τους ρεαλιστικούς τόνους⁶⁴». Επίσης, ο Παπαδιαμάντης θεωρείται κατά βάση ένας ρεαλιστής συγγραφέας. Αναφέρεται στο συγκεκριμένο, το καθημερινό, δίνει λεπτομέρειες του τόπου και του χρόνου, στήνει ένα ρεαλιστικό σκηνικό όπου εντάσσεται ο ήρωας και οι πράξεις του. Οι ενδείξεις τόπου, χρόνου, ηλικίας, τα τοπωνύμια αλλά και η ακρίβεια της περιγραφής, που συχνά γίνεται με μεγεθυντική, σχεδόν φωτογραφική εστίαση και πλήθος λεπτομερειών, συντελούν στην αληθοφάνεια του βιώματος και στη ρεαλιστική απόδοση των καταστάσεων αλλά και των απλών και ταπεινών ανθρώπων της Σκιάθου. Από την άλλη η γλώσσα του που διακρίνεται για το αίσθημα της ακριβολογίας και τη λεπτή ειρωνεία – χιούμορ δίνουν το ρεαλιστικό υπόβαθρο της αφήγησής του. Αξιοσημείωτη είναι και η πιστότητα των διαλόγων με τη σχεδόν φωνογραφική αποτύπωση της ομιλουμένης – λαϊκής ιδιοματικής γλώσσας. Κυρίως όμως ρεαλιστική είναι η ηθογραφική του επιλογή να στρέψει την προσοχή του προς την απλή νησιώτική ζωή, να δώσει τη ζωή του απλού ανθρώπου, του βοσκού, της χήρας, του αγρότη και να αναφερθεί σε λαογραφικά στοιχεία, όπως οι εθιμοτυπικές προσευχές, οι αγροτικές ασχολίες, η λαϊκή ονοματοδοσία σε τοπωνύμια ή πλήθος ποιμενικών στοιχείων.

Εν τούτοις, ο Παπαδιαμάντης εμπλουτίζει το ηθογραφικό διήγημα δίνοντας του έναν **ψυχογραφικό** χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στα διηγήματα του, υπεισέρχεται συχνά το ψυχογραφικό στοιχείο και έτσι δε ζωγραφίζει αλλά δημιουργεί ανθρώπους με ψυχισμό. Οι ήρωες βιώνουν έντονες συναισθηματικές καταστάσεις, ενώ με τα διλήμματα και τις προσπάθειες αιτιολόγησής τους τα διηγήματα του απεγκλωβίζονται από τα όρια της ρηχής ηθογραφίας και του αφελούς ρομαντισμού, καθώς παρουσιάζονται ανάγλυφα τα πάθη, οι αδυναμίες, οι εσωτερικές συγκρούσεις και οι συναισθηματικές μεταπτώσεις των ηρώων. Έτσι τα διηγήματα του αποκτούν ψυχογραφικό βάθος, ικανό να ενεργοποιήσει ψυχικά και τον αναγνώστη, που ταυτίζεται με τον εκάστοτε ήρωα αποφεύγοντας την επιδερμική ανάγνωση. Προβαίνει ακόμα σε εσωτερίκευση της δράσης των ηρώων μέσα από εκτεταμένες ψυχολογικές αναλύσεις, όπου οι ήρωες παρουσιάζονται με εναλλασσόμενα και αντιφατικά συναισθήματα αλλά και εσωτερικές αντιφάσεις και συγκρούσεις, τα οποία

64. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 63-65.

δίνονται μέσα από μια στοχαστική διάθεση. Αναζητά τα βαθύτερα κίνητρα στις πράξεις των ηρώων του, ανιχνεύει τους χαρακτήρες, παρουσιάζει γλαφυρά τους πόθους τους, τις αδυναμίες τους, τα συναισθήματά τους. Με άλλα λόγια ο Παπαδιαμάντης λειτουργεί σε δύο επίπεδα καταγραφής: το ρεαλιστικό, οπότε γίνεται άριστος ηθογράφος και το ποιητικό, οπότε γίνεται ψυχογράφος και αναζητά την ανατομία της ανθρώπινης ψυχής.

Το πεζογραφικό έργο του Παπαδιαμάντη διαθέτει σε μεγάλο βαθμό και το στοιχείο του **ρομαντισμού**. Τα διηγήματά του, παρουσιάζουν έντονα τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού ρομαντισμού. Στοιχεία, όπως η μεταφυσική διάσταση, η κατάργηση της χρονικότητας, ο αδιαπραγμάτευτος ιδανισμός, η ύπαρξη έντονων αντιθέσεων (όνειρο $\neq$ πραγματικότητα, φύση $\neq$ άστυ, ωριμότητα $\neq$ εφηβεία, ευτυχία $\neq$ δυστυχία, παρελθόν $\neq$ παρόν), το ονειρικό στοιχείο και η καθοριστική λειτουργία του στην αφήγηση, η εξιδανίκευση τόσο της φύσης όσο και του έρωτα αποτελούν ανιχνεύσιμα ρομαντικά στοιχεία. Στο διήγημα για παράδειγμα «Όνειρο στο κύμα» εξάλλου παρουσιάζονται δύο θεματικά μοτίβα που είναι θεμελιώδη στο έργο της ευρωπαϊκής ρομαντικής εποχής: ο προέχων ρόλος της φύσης και ο ανέφικτος έρωτας. Έχει επισημανθεί επίσης ότι το πρώτιστο από τα ρομαντικά στοιχεία του Παπαδιαμάντη είναι οι περιγραφές όπου επιβιώνουν πολλά μοτίβα ρομαντικά(πχ μαγεία, συγκίνηση, νοσταλγία). Ωστόσο, ο Παπαδιαμάντης δεν είναι ρομαντικός ονειροπόλος πραγμάτων φανταστικών ή εκφραστής συναισθημάτων επιθυμητών χωρίς αντίκρισμα.

Αναμφισβήτητα, έκδηλη είναι η **θρησκευτικότητα και χριστιανική παράδοση** με την οποία έχει εμπλουτίσει ο Παπαδιαμάντης τις διηγήσεις του. Γεννημένος σε μια βαθύτατα θρησκευόμενη οικογένεια, μεγαλωμένος με ηθικές αρχές και έχοντας τις εκκλησίες ως καταφύγιο γαλήνης και ασφάλειας, ήταν φυσικό το θρησκευτικό του συναίσθημα να αποτυπώνεται στα κείμενά του⁶⁵. Ωστόσο, ο Παπαδιαμάντης πιστεύει στη θρησκεία χωρίς να γίνεται θρησκόληπτος. Πιστεύει ότι ο Θεός κρύβεται στην ψυχή του κάθε άνθρωπο και τον καθοδηγεί και τον προστατεύει. Η βαθιά του θρησκευτικότητα, μάλιστα, επηρεάζει και τις κοινωνικές του αντιλήψεις και τη φυσιολατρική του διάθεση και τον τρόπο που προσεγγίζει τα πρόσωπα και τα γεγονότα στα πεζογραφήματά του. Η γλώσσα του είναι επηρεασμένη από τη

65. Βλ. Ι.Κ. Κολυβάς, «Λογική της αφήγησης και ηθική του λόγου. Μελετήματα για τον Παπαδιαμάντη», εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1991, σ. 21.

βυζαντινή υμνογραφία, ενώ όλο το έργο του αποπνέει τη βαθιά και αγνή θρησκευτικότητα των απλών ανθρώπων. Άλλα στοιχεία, που επιβεβαιώνουν την θρησκευτική ατμόσφαιρα των έργων του είναι η στοχαστική διάθεση πάνω στα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα πράγματα αλλά και η φυσιολατρική διάθεση: φύση και άνθρωπος αποτελούν κτίσματα του Θεού, η φύση συνδέεται με την αθωότητα του ανθρώπου και διευκολύνει την επικοινωνία του με το Θεό. Εντοπίζονται ακόμα διακείμενα από χωρία της Αγίας Γραφής, γίνεται αναφορά στον τρόπο ζωής και τις συνήθειες-αντιλήψεις των μοναχών. Τέλος, η έναρξη εργασιών με προσευχή. Αλλά και μερικοί εκκλησιαστικοί όροι (εγκαταβίωσεν, κωλύομενος να ιερατεύση, φραγγέλιον κ.α) επιβεβαιώνουν πλήρως την παραπάνω διαπίστωση.

Αναφορικά, με την **γλώσσα**, ο Παπαδιαμάντης, δεν έκανε το αποφασιστικό βήμα από την καθαρεύουσα προς τη δημοτική, όπως πολλοί άλλοι της γενιάς του. Η καθαρεύουσά του, όμως, είναι εντελώς προσωπική και ιδιότυπη, ακόμα και ανόμοια. Η ιδιομορφία της γλώσσας του Παπαδιαμάντη συνιστάται στη λειτουργική σύνθεση των ιδιωμάτων της Σκιάθου, των τύπων της δημοτικής, της λόγιας και της αρχαίας ελληνικής. Η γλώσσα του είναι κράμα λιτότητας και πλούτου, πειθαρχίας και ελευθερίας και φαίνεται σαν να κουβαλά την ιστορική συνέχεια της ελληνικής γλώσσας. Στην καθαρεύουσά του, επίσης, συχνά υπάρχουν χωρία ολόκληρα από θρησκευτικά κείμενα (π.χ. Άσμα Ασμάτων), αλλά και λέξεις της εκκλησιαστικής γλώσσας, ενώ ιδιόμορφο ύφος δημιουργεί η τοποθέτηση του επιθέτου μετά το ουσιαστικό και τα πρωτότυπα σύνθετα που συχνά διαλέγονται με κριτήρια ποιητικά. Η γλώσσα του Παπαδιαμάντη πολλές φορές δημιουργεί την αίσθηση της μουσικότητας και της ρυθμικότητας με τον τρόπο που έχει δομηθεί: μικρές προτάσεις, ισοδύναμες σε λέξεις, λέξεις ισοσύλλαβες ή ομοιοτέλευτες, τριμερή ασύνδετα δίνουν μια αίσθηση ποιητικού ρυθμού. Επιπλέον χαρακτηριστικά γλωσσικά γνωρίσματα είναι το χιούμορ και η ακριβολογία. Θα λέγαμε ότι στη γλώσσα του Παπαδιαμάντη υπάρχουν τρεις γλωσσικοί αναβαθμοί. Στους διαλόγους χρησιμοποιεί σχεδόν φωνογραφικά αποτυπωμένη την ομιλούμενη λαϊκή γλώσσα, συχνά με σκιαθίτικους ιδιοματισμούς. Για την αφήγηση υπάρχει μια καθαρεύουσα αρκετά χαλαρή και καθόλου ψυχρή και μάλιστα με πρόσμειξη (τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στο τυπικό και στη σύνταξη) πολλών στοιχείων της δημοτικής, διαμορφώνοντας έτσι το πιο προσωπικό του ύφος. Τέλος υπάρχει μια αμιγής και επιμελημένη καθαρεύουσα, κλήρα της παλαιότερης πεζογραφίας, για τις περιγραφές και τις

λυρικές παρεκβάσεις⁶⁶. Εντοπίζεται ακόμη, αφθονία στη χρήση των επιθέτων και σχημάτων λόγου αλλά και εξαιρετική εικονοποιία, ενώ χαρακτηριστική είναι η επίμονη χρήση κτητικών και η συμβολική χρήση των λέξεων. Σε γενικές γραμμές το έργο του Παπαδιαμάντη αγαπήθηκε σε μεγάλο βαθμό στον καιρό του⁶⁷. Σε μια περίοδο γλωσσικών φανατισμών γίνεται αποδεκτό και από τους πιο φανατικούς δημοτικιστές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο Παλαμάς, που από τους πρώτους εκφράστηκε με τα θερμότερα λόγια. Ο Τέλλος Άγρας θεωρεί τη γλώσσα του ως «τελευταία άνθηση της καθαρεύουσας στα ελληνικά γράμματα», ενώ ο Ελύτης επισημαίνει τον λεξιλογικό του πλούτο «που κινητοποιεί για να ζωντανέψει τους μύθους του, θησαυρισμένος από απανωτά στρώματα παιδείας». Με την πάροδο του χρόνου και ιδίως την τελευταία εικοσαετία πληθαίνουν οι μελέτες γύρω από το έργο του, που στην πλειοψηφία τους βλέπουν τον Παπαδιαμάντη ως τον σημαντικότερο πεζογράφο της γενιάς του.

Σημαντική παρατήρηση επίσης αποτελεί η **αναζήτηση των πηγών έμπνευσης** του συγγραφέα ή αλλιώς οι πηγές, από τις οποίες αντλεί το αφηγηματικό του υλικό. Το αφηγηματικό έργο του Γεώργιου Βιζυηνού αποτελεί το ευτυχές αποτέλεσμα ενός συγκερασμού διαφορετικών και συχνά αντίθετων μεταξύ τους στοιχείων, τα οποία υπό τον έλεγχο της συγγραφικής του ιδιοφυΐας κατέληξαν σε ένα συναρπαστικό αποτέλεσμα. Τα περισσότερα διηγήματα του αν όχι το σύνολο αυτών περιέχουν τόσο σε γλωσσικό όσο και σε νοηματικό επίπεδο όλες τις διαστρωματώσεις της πνευματικής και κοινωνικής υπόστασης του συγγραφέα. Αρχικά, ένα από τα στοιχεία που αποτελεί το πρωτογενές υλικό, πάνω στο οποίο ο Βιζυηνός επεξεργάζεται και δίνει πεζογραφική νόμιμη υπόσταση στα έργα του είναι το αγαπημένο του νησί η Σκιάθος. Το υλικό των διηγημάτων του το παίρνει από τη ζωή του στο αγαπημένο του νησί. Τα παραμύθια, τις ιστορίες που άκουσε από τους μεγαλύτερους, τα δικά του βιώματα, αυτά νοσταλγεί και αυτά μεταπλάθει σε αφηγηματικό υλικό. Επιπλέον, η στενή σχέση του Παπαδιαμάντη με την Εκκλησία (γιος ιερέα, πήγε στο Άγιο Όρος να γίνει καλόγερος, ψάλτης) περνάει στα διηγήματά του, που είναι γεμάτα εκκλησιαστικά χωρία και θρησκευτικά θέματα. Εξίσου σημαντική είναι και η φυσιολατρία του συγγραφέα. Ο Παπαδιαμάντης είναι συγγραφέας του ανοιχτού

66. Βλ. Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 2013-206.

67. Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος, για να τονίσει τον πλούτο της γλώσσας του Παπαδιαμάντη, σημειώνει: «Δεν υπάρχει άλλος Έλληνας συγγραφέας με τέτοια εξουσία απάνω στη χρήση της γλώσσας της ελληνικής, που να ξέρει όλα τα πράγματα με τα ονόματά τους», Βλ. Ν.Δ. Τριαναταφυλλόπουλος, «Ο Παπαδιαμάντης του Ζήσιμου Λορεντζάτου», εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2011, σ. 90.

χώρου. Το κυρίαρχο σκηνικό των έργων του είναι η φύση. Η φύση καθορίζει τα δρώμενα και τα δρώμενα επενεργούν στη φύση. Χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες φυσικού κάλλους, οι λυρικές περιγραφές φυσικών τοπίων, η αίσθηση της ελευθερίας και της ευδαιμονίας που χαρίζει η ελληνική φύση. Πολλά από τα διηγήματα του αποτελούν έναν ύμνο στην ομορφιά του φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα από τις διάφορες περιγραφές της φύσης που στόχο έχουν να φανεί η αμεσότητα της επαφής και ο στενός δεσμός του εκάστοτε ήρωα με αυτήν δημιουργείται ένα αρκαδικό τοπίο ευτυχίας και αμεριμνησίας, μέσα στο οποίο βρίσκει πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί η κάθε ιστορία, όπως συμβαίνει με το βουκολικό ερωτικό στοιχείο στο διήγημα «Όνειρο στο κύμα». Η χρησιμοποίηση πολλών λυρικών εικόνων που περιγράφουν το ειδυλλιακό περιβάλλον στο ίδιο διήγημα αλλά και τα βασικά του θεματικά μοτίβα, που αντλεί από την φύση(βράχοι, θάλασσα, σελήνη) επιβεβαιώνουν την φυσιολατρία αυτή του συγγραφέα⁶⁸. Τέλος, τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη μπορούν να αποτελέσουν πηγή πληροφόρησης για την κοινωνία της εποχής που ζει ο συγγραφέας, αφού αυτή η κοινωνία αποτελεί το προζύμι για τη δημιουργία του παπαδιαμαντικού «κόσμου». Εικόνες της κοινωνίας αποκαλύπτονται μέσα στο έργο του Παπαδιαμάντη όπως ακριβώς έχει περάσει στη μνήμη και στο υποσυνείδητό του η ελληνική πραγματικότητα. Οι εμπειρίες και οι αναμνήσεις του μέσα στη σύγχρονή του εποχή, αποτελούν πηγή έμπνευσης, όπως ο ίδιος δηλώνει σε πολλά από τα διηγήματά του. Ταυτόχρονα, οι άσχημες συνθήκες ζωής, τα κοινωνικά προβλήματα και η αβεβαιότητα που προκαλούν τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του αποτελούν πτυχές των διηγημάτων του.

Ως ένα ακόμη βασικό στοιχείο της πεζογραφικής του υπόστασης μπορεί να αναγνωριστεί και **το ποιμενικό στοιχείο-αρκαδισμός** που ενσωματώνει ο Παπαδιαμάντης στα διηγήματα του, κάτι που άλλωστε αποτελεί απόρροια και της έντονης φυσιολατρίας του συγγραφέα. Ο όρος Αρκαδία στην τέχνη δηλώνει ένα φανταστικό και παραδεισένιο τόπο, όπου ο άνθρωπος μπορεί να βρει γαλήνη, απλότητα, ευδαιμονία και ευτυχία. Το λογοτεχνικό είδος της βουκολικής (ποιμενικής) ποίησης μιμείται την αγροτική ζωή και συχνά τη ζωή μιας φανταστικής εποχής, στην οποία κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι έρωτες μεταξύ ποιμένων. Ειδικότερα τα ποιμενικά ειδύλλια είναι μεγάλες αφηγηματικές συνθέσεις με σύνθετη πλοκή με χαρακτήρες

68. Ολόκληρη η ουσία της πεζογραφίας του περικλείεται μέσα σε μια φράση που ο ίδιος μας άφησε : "Σο ép έμοι, ενόσω ζω, και αναπνέω καί σωφρονώ, δεν θα παύσω να υμνώ μετά λατρείας τον Φριστόν μου, να περιγράψω μετ' έρωτος την φύσιν, καί να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια ελληνικά ήθη".

που μετέχουν στην ποιμενική ζωή. Παρουσιάζεται ένας παραδείσιος κόσμος μέσα σε μια πρωτόγονη φύση, όπου κυριαρχεί η γαλήνη, η πραότητα, το αγνό πνεύμα και η απόλαυση αθώων ηδονών. Οι περιγραφές είναι ειδυλλιακές και οι έρωτες νεανικοί και αθώοι. Το είδος αυτό έχει μακρά παράδοση και επηρέασε την ηθογραφία, στην οποία το τοπίο είναι ρεαλιστικό, αλλά διατηρεί τον ειδυλλιακό του χαρακτήρα και τα πρόσωπά παρουσιάζονται ως ανέπαφα από τον πολιτισμό και τις αλλαγές στην κοινωνία. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνονται πλήρως στη διηγηματογραφική πορεία του συγγραφέα με κορυφαίο παράδειγμα το διήγημα «Όνειρο στο κύμα». Στο συγκεκριμένο διήγημα στοιχεία που περιλαμβάνονται, όπως το τυπικό ειδυλλιακό⁶⁹ τοπίο, οι θαλάσσιες θεότητες, η νοσταλγική αναπόληση της ζωής του βοσκού, ο ποιμένας πρωταγωνιστής και ο διάχυτος ερωτισμός, επιτρέπουν δικαιολογημένα την κατάταξη του διηγήματος στο ποιμενικό είδος.

Επιπλέον, **το δαιμονικό στοιχείο** με το οποίο περικλείει τους ήρωες του ο Παπαδιαμάντης είναι βασικό χαρακτηριστικό της πεζογραφίας του. Ντοστογιεφσκικός πεζογράφος ο Παπαδιαμάντης, φέρνει τους ήρωες του αντιμέτωπους με το κακό. Πραγματικά, κάτω από την απλοϊκή, την κατανυκτική, την χριστιανική, την ποιητική και υποβλητική επιφάνεια του Παπαδιαμάντη υπάρχει κάτι το δαιμονικό και το αβυσσαλέο, που ρυθμίζει τις σχέσεις και τις τύχες των προσώπων. Και όμως, κάνει την εμφάνιση του και απροκάλυπτα. Οι στρίγκλες μάνες, οι κακές πεθερές, οι φόνισσες, οι τοκογλύφοι, οι γριές και τα λαδικά της γειτονιάς και της αυλής, με τα κουτσομπολιά και τις συκοφαντίες, με τα μάγια και τις ύποπτες «μεσιτείες», βρίθουν στις σελίδες του. Το κακό παρουσιάζεται με ποικίλες μορφές: άλλοτε ως πάλη με την αμαρτία και τους πειρασμούς, άλλοτε ως κοινωνική αδικία. Σε κάθε περίπτωση όμως δηλητηριάζει τα πάντα και οδηγεί τους ήρωες σε μια αδιάκοπη ηθική κρίση, μολύνοντας την ψυχή. Κάθαρση φαίνεται να προσφέρει μόνο η επιστροφή στο εξαγνισμένο παρελθόν⁷⁰ (παιδικές αναμνήσεις, επιστροφή στη φύση...). Γι' αυτό και εκείνος στρέφεται κάθε τόσο στις παιδικές αναμνήσεις, στη φύση του νησιού του και ξαναζεί μέσα από την αγιάτρευτη νοσταλγία του αγνότερες

69. Ωστόσο τον όρο ειδύλλιο στον Παπαδιαμάντη πρέπει να τον συνδέσουμε και με την έννοια της «επιστροφής σε μια χρονικά (παιδική ηλικία) και τοπικά (Σκιάθος) απομακρυσμένη περιοχή της οποίας δίνει τα χαρακτηριστικά του Παραδείσου, με κυρίαρχο βέβαια χαρακτηριστικό την ενότητα του ανθρώπου με το φυσικό κόσμο.

70. Δεν είναι τυχαίο ότι από τις εισαγωγικές κιόλας φράσεις ο ήρωας στο Όνειρο στο κύμα δηλώνει ότι η τελευταία φορά που ήταν ευτυχισμένος – προτού βρεθεί εκτεθειμένος στο γυναικείο πειρασμό – ήταν όταν ήταν νέος, βοσκός και ζούσε ως «φυσικός άνθρωπος».

και παρθενικότερες καταστάσεις, σαν να γυρεύει να εξαγνιστεί, παρόμοια με τον ήρωα του στο διήγημα «Έρωτας στα χιόνια», που με «υγεία καταεστραμμένη, σώμα βασανισμένο, φθαρμένο, σωθικά λιωμένα» (όπως και ο ίδιος από το ποτό και την αθλιότητα της αθηναϊκής ζωής), οραματίζεται παραπατώντας μεθυσμένος, την κάθαρση του κόσμου-και τη δική του-από το χιόνι. Χαρακτηριστικό είναι ότι η αίσθηση αυτή, η βίωση της αμαρτίας και η πάλη με το κακό και τους πειρασμούς της ζωής αποτελούν την βάση του χριστιανισμού του Παπαδιαμάντη. Ο ίδιος ζει μέσα του την ηθική κρίση και βασανίζεται από τα πάθη του⁷¹.

Στα διηγήματα του συναντά κανείς ακόμα **έναν διάχυτο ερωτισμό**. Αποτελεί ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Σκιαθίτη πεζογράφου. Παρά το γεγονός ότι οι ήρωές του αγωνίζονται για την ηθική τελειότητα και την αγιότητα, ωστόσο δεν αρνούνται τις χαρές της ζωής και αναζητούν την ομορφιά σε κάθε έκφασή της. Κυρίαρχη φαντασίωση του Παπαδιαμάντη είναι η θέα του γυμνού γυναικείου κορμιού, το οποίο αντιμετωπίζει ως τον απαγορευμένο καρπό και γι' αυτό το προσεγγίζει μόνο με την όραση. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή στο Όνειρο στο κύμα, όπου ο έφηβος ερωτευμένος βοσκός θα αγγίξει το αντικείμενο του έρωτά του, όταν αυτή είναι αναίσθητη μέσα στη θάλασσα. Συχνά, μάλιστα, αυτός ο ερωτισμός του μεταφέρεται στη φύση και παρακολουθούμε μέσα από τις περιγραφές του τα άψυχα να λειτουργούν ως υποκατάστατα του γυναικείου σώματος⁷².

Η ονοματοδοσία-ομωνυμία, είναι ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της διηγηματογραφίας του Αλ. Παπαδιαμάντη. Οι επιλογές των ονομάτων των ηρώων/ηρωίδων του δεν είναι τυχαίες. Άλλοτε μέσω της ονοματοδοσίας καταγράφονται λαογραφικά/εθιμοτυπικά στοιχεία των κλειστών κοινωνιών π.χ. η γυναίκα παίρνει το όνομα του άντρα (Φραγκογιαννού, Λούκαινα, Μοσχούλα). Σε κάποιες περιπτώσεις, επίσης, το όνομα είναι δηλωτικό της ηλικίας ή της μοίρας του προσώπου. Ας θυμηθούμε στο Μοιρολόι της φώκιας τη γριά-Λούκαινα (στα λατινικά το ρήμα *lugeo*=θρηνώ) και τον πόνο της αλλά και την Ακριβούλα (το μικρό κοριτσάκι που χάνει την ακριβή/πολύτιμη ζωή του), στο Όνειρο στο κύμα τη Μοσχούλα – όχι απλώς την κόρη του κυρ-Μόσχου - αλλά το πιο ξεχωριστό πλάσμα στην Εδέμ που έχει δημιουργήσει, αλλά και τη Χαδούλα τη Φραγκογιαννού στη

71. Ενδεικτικό της παραπάνω διαπίστωσης είναι το διήγημα του Αλ. Παπαδιαμάντη «Η Φαρμακολύτριά», ένα από τα καλύτερα και πιο χαρακτηριστικά έργα των εσωτερικών διακυμάνσεων του συγγραφέα.

72. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του αιγιαλού στο «Όνειρο στο κύμα», όταν κατεβαίνει η Μοσχούλα για να κολυπήσει και το χαρακτηριστικό ρήμα *ελιμπίστηκα* που έχει την ίδια ρίζα με τον ψυχαναλυτικό όρο για την ερωτική επιθυμία, τη *libido*

Φόνισσα, που αντί να δέχεται τα χάδια της οικογένειάς της μικρό κορίτσι, δέχεται τον πόνο και καταλήγει να πιστέψει πως από την αδικία της γυναικείας μοίρας μόνο το χάδι του θανάτου μπορεί να σε απαλλάξει. Επιπλέον, οι ομωνυμίες λειτουργούν ως στοιχείο της πλοκής.

Άλλα δύο γνωρίσματα αυτά **της στατικότητας και του θανάτου και** εντοπίζονται συχνά μέσα στα διηγήματα του. Σχετικά με την στατικότητα στα έργα του Παπαδιαμάντη η έντονη δράση απουσιάζει, ενώ η πλοκή είναι στοιχειώδης. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με την επιθυμία του συγγραφέα να αναδείξει των εσωτερικευμένη δράση, γι' αυτό και οι - συνήθως ελάχιστοι – ήρωες των διηγημάτων του υιοθετούν μια στοχαστική διάθεση απέναντι στο παρόν και το παρελθόν, γεγονός που τους οδηγεί στην αυτογνωσία. Όσον αφορά το στοιχείο του θανάτου αυτό είναι ένα συνηθισμένο μοτίβο στα περισσότερα διηγήματά του. Αποτελεί δάνειο από το ρομαντισμό, στον οποίο είναι συχνό θέμα. Στον Παπαδιαμάντη ο θάνατος συχνά συνδέεται άμεσα με το νερό. Σε κάποια έργα του αναφέρεται και ένας θάνατος μεταφορικός, όπως στο Όνειρο στο κύμα ο πνιγμός του προλύτη από την καταπίεση του εργοδότη.

Τέλος, χαρακτηριστικές είναι **οι αφηγηματικές τεχνικές** που χειρίζεται ο Παπαδιαμάντης, προκειμένου να αναπτύξει τις ιστορίες του. Ως προς την σύνθεση της αφήγησης, πρόκειται για μια απλή σύνθεση χωρίς έντονη δράση. Ο συγγραφέας προβαίνει σε εσωτερίκευση της δράσης και αυτό το πετυχαίνει με εκτεταμένες ψυχολογικές αναλύσεις, ψυχογράφηση (διαγραφή) χαρακτήρων, εσωτερικές αντιφάσεις και συγκρούσεις. Στα έργα του υπάρχει παρουσία ελάχιστων προσώπων, ενώ λεπτομερείς και εκτεταμένες περιγραφές που αναστέλλουν τη δράση είναι διάχυτες καθ' όλη την διάρκεια που εκτυλίσσεται η κάθε ιστορία. Πολλά από τα διηγήματα του ανήκουν στον ισχυρό τύπο της ομοδιηγητικής αφήγησης όπου ο αφηγητής δε μετέχει στην ιστορία με δευτερεύοντα ρόλο αλλά είναι ο κεντρικός ήρωας της δικής του ιστορίας, ο πρωταγωνιστής (αυτοδιηγητική αφήγηση). Η αφήγηση σε α' πρόσωπο (πρωτοπρόσωπη) έχει κατά κάποιο τρόπο το χαρακτήρα της εξομολόγησης και συχνά ο αφηγητής κρίνει, σχολιάζει και παίρνει θέση σχετικά με τα γεγονότα. Μυθοποιώντας, λοιπόν, ο Παπαδιαμάντης δημιουργεί τον τύπο του εξομολογούμενου ομοδιηγητικού – αυτοδιηγητικού αφηγητή – πρωταγωνιστή. Με άλλα λόγια παρατηρείται μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση από έναν δραματοποιημένο, αυτοδιηγητικό, ομοδιηγητικό αφηγητή που είναι ο κεντρικός ήρωας, ο πρωταγωνιστής της δικής του ιστορίας. Η αφήγηση αυτού του είδους, όταν

χρησιμοποιείται προσδίδει στα αφηγήματα του Παπαδιαμάντη το αυτοβιογραφικό - βιωματικό χαρακτήρα. Ένα ακόμα ιδιαίτερο στοιχείο του Παπαδιαμάντη, αποτελούν οι περιγραφές. Είναι εκτενείς, λεπτομερέστατες, με ποιητικότητα στη γλώσσα, με θρησκευτική τυπικότητα αλλά και έκδηλα λυρικές. Τα σκιαθίτικα τοπία παρουσιάζονται άλλοτε πανοραμικά, από ένα υψηλότερο ή μακρύτερο σημείο θέασης κι άλλοτε με μεγεθυντική και σχεδόν φωτογραφική εστίαση σε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες. Καθετί από τους εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους αξιοποιείται για τις εκάστοτε σκηνογραφικές ανάγκες. Οι εκτενείς περιγραφές ενισχύουν τη στατικότητα των διηγημάτων. Η λειτουργία τους δεν περιορίζεται απλώς στη μετάδοση ρεαλιστικών πληροφοριών. Αυτό επιτυγχάνεται από τον τρόπο που περιγράφονται τόποι ή εξωτερικές εικόνες: αφαιρετικός, μεταφορικός, σε αντιστοιχία με την ψυχική κατάσταση του ήρωα της ιστορίας, ενώ παράλληλα συνιστούν οι περιγραφές αυτές επιβράδυνση. (στοιχείο ρομαντισμού). Συχνά γίνονται φορείς ιδεών και συναισθημάτων, αποτελώντας ποιητικά σύμβολα κι επιτελούν οδηγητική για τον αναγνώστη λειτουργία, ώστε να συλλάβει το βαθύτερο νόημα του εκάστοτε διηγήματος, ενώ μια εξωτερική εικόνα της φύσης λειτουργεί ρητά ή υπαινικτικά με βάση την ψυχική κατάσταση του κάθε ήρωα. Συχνά η περιγραφή αντισταθμίζει την ενδεχόμενη έλλειψη αφηγηματικού ενδιαφέροντος λόγω μιας χαλαρής πλοκής και σ' αυτό συμβάλλει και η γλώσσα της περιγραφής μέσω της οποίας ο αναγνώστης ξαναβρίσκει την ουσία των πραγμάτων και αποκτά μια ανανεωμένη θέαση του κόσμου, αφού η περιγραφή δίνει από τη μια την εντύπωση της αλήθειας του αντικειμένου και από την άλλη μέσω του λεξιλογίου της προσκαλεί τον αναγνώστη να αναγνωρίσει και τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται – την ομορφιά της γλώσσας⁷³.

73. Βλ. Ν. Γρηγοριάδης, «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πεζογραφία, Βιβλίο του καθηγητή», εκδ. Οργανισμός εκδόσεων διδακτικών βιβλίων, Αθήνα ⁶1994, σσ. 26-30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Το παιδί στο έργο του Παπαδιαμάντη

3.1 Η παρουσία και ο ρόλος των παιδιών στα έργα του Αλ. Παπαδιαμάντη

Όλες σχεδόν οι σελίδες του Παπαδιαμάντη θερμαίνονται έντονα από την δράση των παιδιών, αφού σε μεγάλο μέρος του έργου του κυριαρχεί η αγνή και αθώα παρουσία τους. Άλλωστε και ο ίδιος δεν ήταν παρά ένα μεγάλο παιδί, τρομαγμένο από τον πυρετό της σύγχρονης ζωής. Γι' αυτό και άντλησε από τις παιδικές του αναμνήσεις μερικές από τις καλύτερες σελίδες του. Ήταν και ο ίδιος ένα μεγάλο πληγωμένο παιδί. Την παιδική του ηλικία την έχουν σημαδέψει ο φόβος, οι δεισδιαιμονίες, η διαστρεβλωμένη αντίληψη της εποχής του για την ευταξία και την υπακοή των παιδιών απέναντι στους μεγάλους. Ο Παπαδιαμάντης έχει μεγαλώσει στο μεταξύ και έχει υποστεί αλλεπάλληλες τραυματικές εμπειρίες και αυτές του έχουν επισωρεύσει στην ψυχή του ενοχές, φόβους, παιδικούς τρόμους, αναπάντητα ερωτηματικά. Άμεση συνέπεια αυτού είναι να γίνεται ένας τύπος κλειστός και ευερέθιστος και μεγαλώνοντας επιρρεπής σε ανορθόδοξους διεξόδους (οινοποσία, καταφυγή με επιμονή στο ψαλτήρι, έλλειψη κοινωνικότητας). Η γνωστή αυστηρότητα του πατέρα του, η θρησκευτική αγωγή, και το φόρτωμα του με ασήκωτες ευθύνες απέναντι στις αδελφές του επεκτείνουν τις δυσκολίες επικοινωνίας του με τον κόσμο⁷⁴.

Ακόμη και οι τελευταίες μέρες του Παπαδιαμάντη συνδέονται με την ζωή των Παιδιών. Παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1911, στο μικρό κέντρο της Σκιάθου, όπου σύχναζε ο Παπαδιαμάντης, πήγαν μερικά παιδιά και έψαλλαν κάλαντα. Ο συγγραφέας που είχε καταφύγει και πάλι στο νησί του, όταν άκουσε τα παιδιά είπε: «Τι γλυκά που ψάλλουν! Αγάλλεται η ψυχή μου! Αχ, Να μπορούσα να ήμουν και εγώ παιδί, να καλανδίζω!» και σε τρεις μέρες πέθανε. Έτσι, ύστερα από ό,τι ορίσαμε σαν συντεταγμένες του έργου του Παπαδιαμάντη, εντοπίζουμε ευκολότερα τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε η παιδική του ηλικία στην ζωή του και κατ' επέκταση την εμφάνιση των παιδιών σε όλο το διηγηματογραφικό του έργο.

74. Ο Μιχάλης Περάνθης θα σημειώσει: «Η παιδικότητα του Παπαδιαμάντη είναι στηριγμένη στον φόβο. Με μια μόνη λύση: την σιωπή. Με μια μόνη άμυνα: την φυγή». Βλ. Μ. Περάνθης, «Εισαγωγή στο έργο, Άπαντα Παπαδιαμάντη», εκδ. Εταιρία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1960, σ. 191.

3.2 Ο κόσμος των παιδιών και οι όψεις της παιδικής ζωής στο έργο του

Παπαδιαμάντη

Αρχικά, θα ήταν παρακινδυνευμένο να υπάρξει ισχυρισμός, ότι σε μια εποχή, όπως αυτή που περιγράφει ο Παπαδιαμάντης, υπήρχε, έστω και σε εμβρυώδη μορφή, σκέψη για θέση και διεκδίκηση κάποιων δικαιωμάτων από το παιδί ή των ενηλίκων για το παιδί. Το παιδί μοιάζει να είναι τότε ένα πράγμα, αγαπημένο βέβαια, αλλά χωρίς δυνατότητες για αυτοδικαίωση ή ανέλιξη άλλη από αυτήν που του χάραζαν τα σχέδια και η θέληση του αφέντη-πατέρα. Τα δικαιώματα του παιδιού πήγαζαν από την θέληση των γονιών και μεταφράζονταν όλα αυτά σαν ασφάλεια, άνεση και μια ελευθερία με συντεταγμένες τον σεβασμό, την υπακοή χωρίς ερωτήσεις και τη πειθώ χωρίς εξηγήσεις. Υπάρχει, φυσικά, μια μεγάλη απόσταση από το σημερινό παιδί, που παρά την εντυπωσιακή άσκηση των δικαιωμάτων του, υπάρχουν διάφορα άλλα επιφανήματα κοινωνικά που δυναστεύουν την ζωή του, όπως η ανασφάλεια, η αποξένωση, η κατακυρίευση του ελεύθερου χρόνου από λογής καταναλωτικού τύπου ενασχολήσεις, η αποπροσωποποίηση της ζωής του μέσα σε μια ζωή, όπου κυριαρχεί ο κόσμος της μάζας.

Ο Παπαδιαμάντης βλέπει το παιδί σαν κάτι το τελείως φυσικό μέσα στην κοινωνία της εποχής του, το περιγράφει και λειτουργεί ομαλά μέσα σε αυτή, χωρίς επαναστάσεις απέναντι στα κελεύσματα των μεγάλων, χωρίς την δική του γνώμη ή χωρίς να μπορεί να την επιβάλλει παρά μόνο σε γιαγιάδες που έχουν αδυναμία σε αυτό, εύτακτο, αλλά και χωρίς να χάνει την παιδική του αφέλεια. Το παιδί στο έργο του παίρνει μέρος σε όλες τις μορφές της κοινωνίας της εποχής εκείνης, αλλά είναι σίγουρα ένα άτομο που δεν μπορεί να περάσει σαν πρότυπο ή σαν μοντέλο ζωής στα σημερινά παιδιά. Περνάει μόνο με τις λυρικές του εξάρσεις, με την χαριτωμένη και γνήσια αφέλειά του, με την συμμετοχή του στην ζωή, στο μέτρο που επιτρέπονται κάποιες αντιστοιχίες⁷⁵.

Πιο συγκεκριμένα, ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται μέσα από το έργο του σε ένα παιδί, το οποίο μεγαλώνει σε δύσκολες συνθήκες ζωής, χωρίς καμία ελευθερία κινήσεων και πράξεων από τον ίδιο. Ένα παιδί που εξαρτάται αποκλειστικά από τους μεγαλύτερους και όλα διευθετούνται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον. Ένα παιδί χωρίς δική του βούληση και πρωτοβουλία. Ουσιαστικά, περιγράφει το παιδί

75. Βλ. Β.Δ. Αναγνωστόπουλος- Αντ. Δελώνης, «Παιδική Λογοτεχνία και σχολείο», εκδ Πατάκη, Αθήνα 1988, σ. 170.

στην εποχή του στα πλαίσια της κλειστής κοινωνίας της Σκιάθου, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που περιγράφει.

Πρόκειται για έναν κόσμο παιδιών που κινούνται και παραμένουν στον μικρόκοσμο των γονέων τους, στα όρια μιας φτωχογειτονιάς στην Αθήνα ή της γενέθλιας γης, της Σκιάθου. Ανακαλούνται δε, όπως και οι άλλοι «τύποι», οι «μεγάλοι» των διηγημάτων του, ήδη διαμορφωμένοι, έτοιμοι για την αφήγηση της πλοκής, περισσότερο για να αναδειχθεί η ζωή της κοινότητας και η θέση τους σ' αυτήν. Η οξυδερκής παρατήρηση και η υποβλητική αναπαράσταση των δραματικών καταστάσεων επηρεάζουν τον αναγνώστη και του καλλιεργούν τη συμπάθεια, όταν προσλαμβάνει τα στιγμιότυπα της καθημερινής, της «σταματημένης»⁷⁶ ζωής ως επεισόδια περιπέτειας των μικρών ηρώων και ηρωίδων.

Στον «μικρό» χώρο της Σκιάθου και της φτωχογειτονιάς στην Αθήνα ο «μικρός» χρόνος της παιδικής ηλικίας τις πιο πολλές φορές συντομεύει, κλείνει, δηλαδή, πολύ γρήγορα τον κύκλο της ζωής· η αφελής συμπεριφορά και κατ' επέκταση οι εκδηλώσεις αθωότητας των μικρών ηρωίδων, οι φυγές, οι πονηριές και οι αταξίες των αγοριών, η ζωή και ο θάνατός τους περιορίζονται στην ακτίνα δράσης που ο αφηγητής ελέγχει απόλυτα με τη μνήμη του. Ίσως για τον λόγο αυτό πολλά από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, που αναφέρονται στον κόσμο των παιδιών, αποκλείουν σχεδόν νομοτελειακά την προοπτική της κοινωνικής εξέλιξης και της βελτίωσης, εμβαθύνοντας σε μια ηθική και μεταφυσική ερμηνεία των καταστάσεων που δημιουργούνται γύρω από τη δράση των παιδιών ή τις δημιουργούν τα ίδια ως χαρακτήρες. Στις περιπτώσεις αυτές, το ρεύμα του ρομαντισμού διαπνέει τα ρεαλιστικά επεισόδια και τις νατουραλιστικές εικόνες. Συμβαίνει, όμως, και κάτι ακόμη· η πλοκή εμποτίζεται από την εσχατολογική θεώρηση και δεν είναι πολύ σπάνιες οι φορές που ο τρίτοπρόσωπος εξωτερικός αφηγητής προσημαίνει ή ανακοινώνει νωρίς το τέλος του «μύθου», για να έχει περιθώρια χρόνου να επισημάνει τη σχέση των ηρώων με τις μεταφυσικές δυνάμεις του σύμπαντος, που κινούν, γενικότερα, την τύχη του ανθρώπου.

Διαπιστώνεται, επομένως, ότι ο συγγραφέας επιδιώκει, από τη μία μεριά, να δείξει την αμφισημία των καταστάσεων, τη συνύπαρξη του καλού και του κακού, της

76. Ο Ελύτης σημειώνει τη συνοχή της πραγματικότητας στο έργο του Παπαδιαμάντη: «Αυτή η σταματημένη ζωή, όπως την αποκαλούμε σήμερα υποτιμητικά, υπερσκελίζοντας κάθε αίσθημα αστάθειας, βοηθούσε τότε τους ανθρώπους ν' αντιλαμβάνονται την πρόοδο με τα ποιοτικά και όχι με τα ποσοτικά μέτρα· που σημαίνει ότι η διάρκεια σαν χρυσό νήμα σ' ένα κέντημα, έδενε περασμένα και τωρινά, ευτελή και πολύτιμα, φυσικά και υπερφυσικά, μ' έναν τρόπο που δε γίνεται να ξαναγυρίσουμε ποτέ.».

αθωότητας και του πειρασμού, του πλούτου και της φτώχειας, της ζωής και του θανάτου και από την άλλη, να ειρωνευθεί δύο συνηθισμένες στάσεις τού αναγνώστη απέναντι στο κείμενο· την αναμονή σωτήριων παρεμβάσεων, που ανατρέπουν τον πρόωρο άδικο θάνατο, και την προσδοκία για δίκαιες λύσεις, οι οποίες δεν είναι πάντοτε εφικτές· εφ' όσον η ζωή των παιδιών περιβάλλεται από ανυπέρβλητες δυσκολίες, και επιπλέον εξαρτάται από τη δύναμη της τύχης – τύχη και φύση του κακού χαρακτήρα συνδυάζονται κατά δαιμονική πρόνοια - ή «προκαταλαμβάνονται» από τις μεροληπτικές αντιλήψεις της κοινότητας.

Σε πολλά διηγήματα με θέματα από την παιδική ηλικία, αυτοί οι πυρήνες της φιλοσοφίας του Παπαδιαμάντη αντικρίζουν την ελληνορθόδοξη χριστιανική πίστη του συγγραφέα και συνυπάρχουν «στατικά» και «αμφίβολα», χωρίς δυναμικές εξωτερικές συγκρούσεις. Κι αυτό γίνεται, γιατί το πνεύμα του τόπου, ένα περίεργο κράμα ιδιαιτεροτήτων της φύσης, αντιλήψεων της κοινότητας, δυνάμεων της τύχης και αρχών της εκκλησίας, δεσπόζει στη ζωή των παιδιών, είτε αυτά έχουν ήρεμη οικογενειακή ζωή - όπως φαίνεται, τουλάχιστον, εκ πρώτης όψεως -, είτε δυστυχούν, και όχι μόνο από λόγους ανέχειας. Είναι θέμα ωριμότητας⁷⁷, λοιπόν, να κατανοήσει ο αναγνώστης το βαθύτερο νόημα μιας ιστορίας, όπου οι εν λόγω παράγοντες επηρεάζουν την τρυφερή ζωή των μικρών ή νεαρών πρωταγωνιστών/τριών αναπότρεπτα.

Ο κόσμος των παιδιών ανήκει στις βασικές θεματικές ενότητες της πεζογραφίας του Παπαδιαμάντη και στη βιβλιογραφία έχει ήδη επισημανθεί ότι:

α. στην πλοκή των διηγημάτων πολλοί χαρακτήρες παιδιών εκπροσωπούν την αθωότητα, η οποία δοκιμάζεται μέσα στον «τραχύ κόσμο των μεγάλων» ή παγιδεύεται, απειλείται και εν τέλει εξοντώνεται από τη μοίρα⁷⁸.

β. ότι η ανάμνηση των παιδικών βιωμάτων αποτελεί θεμελιώδη αυτοδιηγητική αφήγηση και αυτογνωστική-αυτοκριτική ενδοσκοπήση, που αποκαλύπτουν τη

77. Ο Τέλλος Άγρας έθεσε πολύ νωρίς το πρόβλημα της αναγνωστικής τύχης του Παπαδιαμάντη στη μελέτη του. Αυτή η ωριμότητα που περιγράφει, εξαρτάται από το πόσο καλά γνωρίζει κάποιος τη μητρική του γλώσσα, από την αναγνωστική εμπειρία και από τα βιώματά του. Στον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, άλλωστε, είχε εκμυστηρευθεί με μια φράση τη γνώμη του για την ανάγνωση του Παπαδιαμάντη σε μικρές ηλικίες: «Ο Παπαδιαμάντης δεν είναι για παιδιά. Χρειάζεται να ωριμάσεις πρώτα.».

78. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Η τελευταία φάση του Παπαδιαμάντη και το μυρολόγι της φώκιας», περ. *Θαλλώ*, τεύχος 4, Φθινόπωρο 1992, σ. 47 και Δ.. Ι. Κουκουλομμάτης, «*Παιδαγωγικές, ψυχολογικές και φιλοσοφικές ανιχνεύσεις σε κείμενα της λογοτεχνίας*», εκδ. Τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2000, σσ. 100-108.

νοσταλγία του ήρωα-αφηγητή για τα όνειρα, την ελευθερία και τις επιθυμίες της αντίστοιχης⁷⁹,

γ. ότι ορισμένοι τύποι παιδιών αναλύονται ως προσωπεία του αφηγητή-συγγραφέα και ότι οι παιδικές αναμνήσεις παρουσιάζουν τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο παιδί και τον ώριμο άνθρωπο⁸⁰,

δ. ότι η κοινωνική πραγματικότητα και το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής του Παπαδιαμάντη ελάχιστα ευνοούν την καλλιέργεια ολοκληρωμένης προσωπικότητας και την παροχή γνώσεων

ε. ότι η αποστροφή του αφηγητή στη ζωή και τα παιχνίδια των παιδιών μέσα στη φύση μαρτυρεί ότι ο Παπαδιαμάντης εντάσσεται στην παράδοση του ευρωπαϊκού ρομαντισμού,

στ. ότι οι ήρωες-παιδιά των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη προέρχονται από δυο πηγές έμπνευσης· τις αναμνήσεις από τα παιδικά του χρόνια στη Σκιάθο και την αγάπη του για τα παιδιά⁸¹,

ζ. ότι η παιδική ηλικία, των κοριτσιών ιδιαίτερα, συνοδεύεται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αντιλήψεων, ψυχοσύνθεσης, συμπεριφοράς, ονοματοθεσίας, τύχης και διαίσθησης,

η. ότι το παιδί αποδίδει στη φύση μυθικό νόημα,

θ. ότι, τέλος, ορισμένοι ήρωες παιδιά «εμψυχώνονται» με εμπειρίες, αγωνίες και ιδεολογίες που προέρχονται από τη μυθολογία του συγγραφέα⁸².

Πράγματι, σε σαράντα επτά από τα διακόσια διηγήματα γίνεται λόγος για βιώματα της παιδικής ηλικίας, για προβλήματα αλλά και για αστείες καταστάσεις που ζουν διάφοροι τύποι παιδιών. Ο αφηγητής, όπως και στα άλλα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, υποδύεται τον άνθρωπο του τόπου και δείχνει να γνωρίζει πολύ καλά τις περιοχές της πλοκής, τη γεωγραφική, την πολιτισμική και κοινωνική τους ιδιομορφία. Αυτό βοηθά στην αναπαράσταση μιας πειστικής ηθογραφικής πραγματικότητας μέσα στην οποία τα παιδιά σαν δρώντες χαρακτήρες, είτε υφίστανται δοκιμασίες, είτε υπεκφεύγουν, είτε φοβούνται είτε περιγελούν, είτε είναι αγνά, βίαια ή υποχωρητικά, είτε επιβιώνουν είτε πεθαίνουν, αντιπροσωπεύουν τον

79. Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη (1887-1910)», εκδ. Κέδρος 1987, σσ. 244-290.

80. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, «Αυτοβιογραφούμενος», επιμ. Π. Μουλλάς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1991, σσ. μα' - μζ'.

81. Βλ. Μ. Περάνθη, *ό.π.*, σ. 202.

82. Βλ. Guy (Michel) Saunier, «Εωσφόρος και Άβυσσος, Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη», εκδ. Άγρα, Αθήνα 2001, σσ. 77-123.

μικρόκοσμο του τόπου που ζει ακόμη μέσα στα όριά του, την πραγματικότητά του, την ηθική του και τη μυθολογία του.

Σημαντική όμως είναι και μια προσέγγιση των λεγόμενων οικογενειακών διηγημάτων του Παπαδιαμάντη, ώστε να κατανοηθεί καλύτερα η παρουσία των παιδιών στα έργα του. Η θέση του παιδιού στην οικογένεια είναι ένα από τα κοινωνικά και παιδαγωγικά προβλήματα, τα οποία στην εποχή του Παπαδιαμάντη εμφανίζονταν ιδιαίτερα οξυμένα. Η κηδεμονία ασκείται από τους μεγάλους. Παρά το ότι οι συνθήκες δεν είναι οι ιδανικές ούτε για τα αγόρια ούτε για τα κορίτσια, στο σύνολό τους, το κορίτσι «μεγαλώνει» πρόωρα, αντιμετωπίζεται με σκληρότητα, ζει μέσα στο σπίτι και συμμετέχει σε όλες τις βαριές εργασίες, ενώ το αγόρι περνά τη ζωή του πιο ανέμελα και πιο κοντά στη φύση⁸³. Ανάλογα με τις αναφορές στο φύλο των παιδιών, τα οικογενειακά διηγήματα του Παπαδιαμάντη μπορούν να κατανεμηθούν σε τρεις ομάδες: στην πρώτη εντάσσουμε όσα αφορούν γενικά την κατάσταση αγοριών και κοριτσιών, όπως στη «Σταχομαζώχτρα», στους «Φιλόστοργους», στο «Πατέρα στο σπίτι», και στους «Δύο Δράκους», στη δεύτερη συγκαταλέγουμε δύο διηγήματα που αναφέρονται αποκλειστικά σε κορίτσια, την «Παιδική Πασχαλιά» και την «Στοιχειωμένη καμάρα». Στην τρίτη ομάδα κατατάσσουμε τα διηγήματα «Ενιαύσιον θύμα» και «Γυνή πλέουσα», στα οποία το αγόρι υποκινεί ουσιαστικά την περιπέτεια στην πλοκή.

Στα διηγήματα της πρώτης ομάδας ο Παπαδιαμάντης ασχολείται με το πρόβλημα της ανατροφής, της φροντίδας και της κηδεμονίας των παιδιών, τα οποία ο συγγραφέας αντιμετωπίζει ως «πολύτιμη αξία». Στα διηγήματα που αναφέρονται σε κορίτσια παρουσιάζονται η θέση τους μέσα στην οικογένεια και οι σχέσεις τους με τη «μεγάλη» γυναίκα - αρχηγό του σπιτιού. Αν και πρωταγωνιστεί το κορίτσι, ο ρόλος της ώριμης γυναίκας είναι καθοριστικός: η προσωπικότητά της, η θέση της μέσα στην οικογένεια, η τύχη της επηρεάζουν δραστικά τη ζωή του και των άλλων παιδιών, όταν υπάρχουν. Η γυναίκα μητέρα, γιαγιά ή μητριά είτε χρησιμοποιεί το κορίτσι, είτε εκφράζει απροκάλυπτα την αδιαφορία της γι' αυτό, είτε οργανώνει την εξόντωσή του είναι ο άξονας γύρω από τον οποίο κινείται το παιδικό σύμπαν. Όσον αφορά, αυτά της τρίτης κατηγορίας, τα αγόρια παρουσιάζονται στην ηλικία της αθωότητας με μια αίσθηση παντοδυναμίας, η οποία υποστηρίζεται από την πεποίθηση του παιδιού, ότι

83. Η Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη θεωρεί ότι: «Η αθωότητα του παιδιού δεν συμπορεύεται με την ενοχή του κόσμου των μεγάλων. Αυτό μερικές φορές δεν αντιλαμβάνεται ούτε την ένταση των ενήλικων προσώπων ούτε το οικογενειακό δράμα». Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ό.π.*, σ. 186.

οι φυσικές και οι υπερφυσικές δυνάμεις συμμαχούν μαζί του. Επίσης, ο αρσενικός τύπος παιδιού, είναι χαρακτηριστικός τύπος σκιαθίτικης οικογένειας που ζει χωρίς ανυπέρβλητα προβλήματα, το κάθε αγόρι ζει, όπως τα άλλα παιδιά, τότε τηρώντας το πρόγραμμα του σχολείου και της οικογένειας και τότε ξεφεύγοντας από αυτό, ενώ παράλληλα δείχνει να έχει προσαρμογή στους κανόνες της κοινότητας. Οι πράξεις της ατομικής ελευθερίας και ψυχαγωγίας έχουν νόημα, όταν προηγείται η συνέπεια και η υπακοή στον πατέρα και τις αξίες που εκπροσωπεί. Όταν οι κεντρικοί ήρωες είναι αγόρια, η παιδική ηλικία, η ανεμελιά, τα παιχνίδια και η απομάκρυνση από τον πατέρα, το θράσος και ο σαρκασμός τους περιβάλλονται από μια παγανιστική αίσθηση παντοδυναμίας, ενώ στο μεταβατικό στάδιο προς την αντρική ωριμότητα τα αγόρια συναισθάνονται την περιοριστική τους δύναμη και δείχνουν μια πιο συγκαταβατική και ήπιων τόνων συμπεριφορά.

Χαρακτηριστική είναι ωστόσο μια ταξινόμηση των διηγημάτων και η ένταξη των θεμάτων αυτών στην εξελικτική πορεία του Παπαδιαμάντη. Συγκεκριμένα,

Α. Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη που αναφέρονται στον κόσμο των παιδιών μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: στα κοινωνικά, τα ψυχογραφικά διηγήματα και όσα αναφέρονται σε θανάτους παιδιών, που σχηματικά θα τα ονομάσουμε «μεταφυσικά», επειδή ο θάνατος παρουσιάζεται ως μορφή της μοίρας και συγκυρία υπερφυσικών δυνάμεων⁸⁴.

Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται όσα αφορούν τη ζωή των παιδιών με την οικογένειά τους, με τις παρέες τους, με τους συμμαθητές τους στο σχολείο ή με τα μέλη της κοινότητας στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο.

α. Στα «οικογενειακά» αυτής της κατηγορίας συμπεριλαμβάνονται τα διηγήματα:

«Η Σταχομαζώχτρα», η «Παιδική Πασχαλιά», «Στο Χριστό στο Κάστρο», «Οι Ελαφροΐσκιωτοι», «Φώτα ολόφωτα», «Πατέρα στο σπίτι!», «Φιλόστοργοι», «Το Σπιτάκι στο Λιβάδι», «Το Ενιαύσιον θύμα», «Στρίγλα μάννα», «Η συντέκνισσα», «Η στοιχειωμένη καμάρα», η «Γυνή πλέουσα», «Οι Δύο Δράκοι».

84. Στην πρώτη περίοδο των διηγημάτων παρατηρεί ο Κώστας Στεργιόπουλος «στερεότυπα» της ηθογραφίας, «εντονότερη ρεαλιστική» απεικόνιση των καταστάσεων και των χαρακτήρων και περισσότερο κοινωνικό προβληματισμό, ενώ στη δεύτερη, την περίοδο της ωριμότητας «η ηθογραφική σκηνοθεσία βαθαίνει, και κάποτε εξουδετερώνεται από τις λυρικές προεκτάσεις. Ο συγγραφέας, καθώς ολοένα επιστρέφει στον εαυτό του, στα βιώματά του και στις αναμνήσεις του, προχωρεί σε βάθος, πνευματοποιείται κι αποκτά εσωτερικότερο χαρακτήρα». Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Περιδιαβάζοντας, Στον χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας», τόμος Β', εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 61.

β. Αν και νύξεις για το σχολείο, το περιεχόμενο σπουδών και τη στάση των παιδιών απέναντι σ' αυτό γίνονται και σε άλλα σημεία του έργου του Παπαδιαμάντη, ως «σχολικά» χαρακτηρίζουμε εδώ μόνο τα διηγήματα: «Ο Τυφλοσύρτης», «Ωχ! Βασανάκια», «Η Δασκαλομάννα», «Η Θεοδικία της Δασκάλας».

γ. Σε μια τρίτη υποενότητα κατατάσσονται τα υπόλοιπα, κοινωνικού περιεχομένου, διηγήματα που αφορούν παρέες των παιδιών, μεταξύ τους ή με άλλα πρόσωπα του γνωστού τους κοινωνικού περιγύρου, μεγαλύτερα όμως, σε ηλικία. Αυτά είναι «Ο Σημαδιακός», «Ο Φτωχός Άγιος», «Το 'Νάμι' της», «Η Ξομπλιαστήρα», «Το Καμίνι».

Στη δεύτερη κατηγορία, στα ψυχογραφικά, συγκαταλέγονται ορισμένα από τα πιο ενδιαφέροντα διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Εδώ θα κατατάξουμε:

α. όσα διηγήματα ανακαλούν παιδικά βιώματα, που έχουν σχέση με γεγονότα «μεταισθητικά», όπως είναι η ενόραση ή τα όνειρα, που επηρεάζουν την εξέλιξη του μύθου ή προσημαίνουν και καθορίζουν την ιδιορρυθμία του ήρωα, δηλ. Το «Αμαρτίας φάντασμα», «Τα Δαιμόνια στο ρέμα», το «Υπό την Βασιλικήν δρυν» και «Η φωνή του Δράκου».

β. Έπονται τα διηγήματα που έχουν θέμα τα μάγια ή την κατάρα, την εμφάνιση φαντασμάτων και τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν τα παιδιά τις αφηγήσεις των μεγάλων για τους τοπικούς μύθους. Αυτά είναι: «Η Μαυρομαντηλού», «Της Κοκκώνας το σπίτι», «Τα κρούσματα», «Της Δασκάλας τα μάγια».

γ. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσουμε τα διηγήματα «Ολόγυρα στη λίμνη» και «Γούτου Γουπατού», που διεισδύουν στις σχέσεις των ηρώων με τους «άλλους»: τους συνομήλικες, τους φίλους, την «αγαπημένη».

Ξεχωριστή θεματική ενότητα, τέλος, αποτελούν τα διηγήματα «Η τελευταία βαπτιστική», «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», «Το πνίξιμο του παιδιού», «Η Φωνή του Δράκου», «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου», «Τ' αερικό στο δέντρο», «Το Μυρολόγι της φώκιας», «Τ' Αστεράκι», «Τραγούδια του Θεού», «Μάννα και κόρη», που αναφέρονται σε θανάτους παιδιών και διαπνέονται από μεταφυσική ατμόσφαιρα.

Παρατηρώντας λοιπόν το παραπάνω διάγραμμα των διηγημάτων, που βασική θεματική τους έχουν την παιδική ηλικία και τις όψεις της παιδικής ζωής διαπιστώνουμε ότι ο Παπαδιαμάντης εκδήλωσε σταθερά σε όλα τα χρόνια της

συγγραφικής του δραστηριότητας⁸⁵ την προτίμησή του σε όψεις της κοινωνικότητας του παιδιού. Από το 1888 μέχρι το 1899 έχουν γραφτεί, μάλιστα, τα περισσότερα διηγήματα με κοινωνικό περιεχόμενο. Το χρονικό διάστημα 1900-1904 δημοσιεύει πέντε από τα πιο δυνατά ψυχογραφικά διηγήματα, ενώ τα τελευταία τέσσερα χρόνια της ζωής του (1907-1911) γράφει τέσσερα διηγήματα που εξιστορούν θανάτους παιδιών. Επομένως, η πλοκή μετατοπίζεται από το κοινωνικό περιβάλλον στον εσωτερικό κόσμο των ηρώων και υποδέχεται τον θάνατο με φιλοσοφική διάθεση· έτσι, μάλιστα, βρισκόμαστε μπροστά σε μια εξέλιξη του συγγραφέα που ξεκίνησε από την ανθρωπολογία⁸⁶ του παιδόκοσμου, εντράφησε στην ψυχολογία ορισμένων μικρών ηρώων στη συνέχεια και τέλος, «αγιογράφησε» τα παιδιά που τα εγκαταλείπει πρόωρα η ζωή. ακόμη, η πλοκή σε κάθε ομάδα διηγημάτων οργανώνεται γύρω από ένα βασικό ζεύγος σημασιών, χωρίς να σημαίνει αυτό ότι είναι και το μοναδικό στην ενότητα ή στο διήγημα. Έτσι, διακρίνουμε τις εξής προτεραιότητες:

- α. στα κοινωνικά διηγήματα να προέχει η σχέση το *παιδί* (το άτομο) vs οι *μεγάλοι* (μέλη μιας κοινότητας),
- β. στα ψυχογραφικά διηγήματα η πλοκή να εκτυλίσσεται γύρω από τη σχέση η *φύση* vs ο *άνθρωπος* και
- γ. στα μεταφυσικά να «περιπλέκεται» και να «βυθίζεται» η ιστορία στο ερώτημα για το νόημα της *ζωής* και του *θανάτου* στην παιδική ηλικία.

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι, τα διηγήματα κοινωνικού περιεχομένου και όσα αφορούν θανάτους παιδιών έχουν χώρους δράσης τη Σκιάθο και την Αθήνα, ενώ τα γεγονότα στα ψυχογραφικά διηγήματα συμβαίνουν αποκλειστικά στη Σκιάθο· που σημαίνει ότι η γενέτειρα με τον πλούσιο φυσικό και μυθικό κόσμο είναι η ίδια μια δύναμη που ασκεί επίδραση στην ψυχοσύνθεση και τον προορισμό του ήρωα.

Τέλος, όπως συμβαίνει και σε άλλα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, η εποχή της πλοκής συμπίπτει με την εποχή της δημοσίευσής τους· αυτό παρατηρείται, ως επί το πλείστον, σε περιόδους θρησκευτικών εορτών, όπως του «Δωδεκάμερου» ή της Ανάστασης, τυχαίνει όμως, και σε κείμενα στα οποία η εποχή τού έτους επηρεάζει τη μυθοπλασία. Ανεξαρτήτως της καταναλωτικής νοοτροπίας, η οποία είναι φυσικό να

85. Η ενδεκαετία 1888-1899 αντιστοιχεί περίπου στη δεύτερη περίοδο του έργου του Παπαδιαμάντη, που ο Κώστας Στεργιόπουλος την ορίζει από το 1887 έως το 1896, ενώ οι τετραετίες 1900-1904 και 1907-1911 αντιστοιχούν στην τελευταία περίοδο του έργου, που ο ίδιος κριτικός την ορίζει από το 1898 έως το 1910. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 59-60.

χαρακτηρίζει το κάθε περιοδικό, που δημοσιεύει επίκαιρα εορταστικά διηγήματα του Παπαδιαμάντη, η σύμπτωση μπορεί να σημαίνει ότι αφηγητής και αναγνώστης κάποια στιγμή συνδέονται με το πνεύμα της επικαιρότητας που διέπει την πλοκή όσο και την παραδειγματική της πρόσληψη.

Επομένως, μέσα από την διερεύνηση των οικογενειακών διηγημάτων γίνεται φανερό ότι ο συγγραφέας εντάσσει το παιδί στην πλοκή των διηγημάτων του ως κυρίαρχο θέμα κοινωνικού και φιλοσοφικού προβληματισμού, ενώ η πλοκή δημιουργείται μέσα σε οικεία περιβάλλοντα τα οποία έχει διερευνήσει με εμβρίθεια, ζώντας τα. Επίσης, οι χαρακτήρες των παιδιών σκιαγραφούνται με προσεκτικές λεπτομέρειες και βιώνουν καταστάσεις πειστικές, ώστε η δράση τους να αντικατοπτρίζει τη σκέψη τους, την ψυχосύνθεσή τους και τις προσδοκίες της ηλικίας τους, ενώ η ηλικία αυτών που πρωταγωνιστούν στα διηγήματα κυμαίνεται μεταξύ πέντε και δώδεκα ετών, όσο διαρκεί το διάστημα, δηλαδή, που η αφέλεια και ο αυθορμητισμός είναι δικαίωμα του ανθρώπου. Τέλος, συχνή είναι η πίεση που ασκούν οι κοινωνικές καταστάσεις σ' αυτήν την ηλικία, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ειρωνικά η τραγική παραβίαση του φυσικού συμβολαίου και του ηθικού κανόνα που περιφρουρούν το δικαίωμα του παιδιού στη χαρά της ζωής και του παιχνιδιού.

3.3 Η παρουσία των παιδιών στο έργο του Παπαδιαμάντη μέσα από την ενδεικτική αναφορά σε διηγήματα του

Αρχικά, στην «**Φόνισσα**», ο Παπαδιαμάντης βλέπει το παιδί σαν κάτι το τελείως φυσικό μέσα στην κοινωνία της εποχής του. Στο διήγημα αυτό, το παιδί παρακολουθείται από τον συγγραφέα σε όλες τις κοινωνικές του δραστηριότητες, ψυχογραφούνται οι εκδηλώσεις του και κατανοούνται τα προβλήματα του. Το παιδί γίνεται ευαίσθητος δέκτης των συγκινησιακών του στιγμών. Ο Παπαδιαμάντης δεν χάνει την ευκαιρία να τοποθετήσει ένα παιδί μέσα στα δρώμενα του διηγήματος, χωρίς να φοβάται κάτι τέτοιο, όπως οι άλλοι συγγραφείς, ίσως γιατί βρίσκει φυσική την παρουσία των παιδιών στην ζωή των μεγάλων. Επίσης, στο διήγημα αυτό υπάρχει μια κορύφωση της διαμαρτυρίας του Παπαδιαμάντη, καθώς ο ίδιος ο συγγραφέας καταγράφει ένα τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα, την ανισότητα των δύο φύλων. Παρατηρούμε, ότι σε όλο το έργο ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για τα παιδιά και συγκεκριμένα για κορίτσια, ενώ διαφαίνονται οι αντιλήψεις της εποχής του

αναφορικά με τον ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία από την στιγμή της γέννησης της. Πέρα από την ψυχογραφία μιας ηρωίδας που η πράξη της αποκτά τις διαστάσεις της μοίρας, ο συγγραφέας διαπιστώνει την μειονεκτική θέση των θηλυκών παιδιών στην κοινωνία της εποχής του, που πεπρωμένο τους είναι η αναπαραγωγή του είδους, το νοικοκυριό και δεν έχουν καμία ευκαιρία για κοινωνική και πνευματική εξέλιξη.

Στους «Φιλόστοργους» η πλοκή τοποθετείται πάλι στις παραμονές των Χριστουγέννων· ο μαστρο-Δημήτρης ο Χωριανός και ο μπάρμπα Στέργιος ο Παρκιώτης είναι οι θετοί πατέρες, δύο παιδιών ο πρώτος και έξι ο δεύτερος. Τα παιδιά προέρχονται από το «Νηπιακόν Ορφανοτροφείον» της Αθήνας, είναι νόθα, αλλά το κοινωνικό τους στίγμα δεν επηρεάζει καθόλου τις φιλόστοργες οικογένειες. Στο ειρωνικό αυτό αφήγημα, στο οποίο δίνονται σημαντικές πληροφορίες για την πριμοδοτούμενη υιοθεσία των νόθων και για τις φτωχογειτονίες της Αθήνας, τέλος του 19^{ου} αιώνα, οι θετοί πατέρες είναι βιοπαλαιστές και φροντίζουν τα παιδιά τους, επιμελέστερα και στοργικότερα από τους πραγματικούς γονείς. Η ψυχική ευφορία του αφηγητή για την αρμονική συμβίωση της οικογένειας εκφράζεται και στο παρακάτω σχήμα της παρομοίωσης, που το δανείζεται από το βασίλειο των αποδημητικών πουλιών: *(Φαντασθήτε, η Γιακουμίνη, ομοία με χελιδόνα μητέρα, να στρώνη, να συγυρίζει, να ετοιμάζη την φωλεάν, και ο πατήρ όμοιος με πελαργόν, φέροντα τα χελιδονάκια της άνοιξεως, να φέρη να βαστάζη, να κουβαλή τα δύο παιδιά, τα οποία ωνόμαζε ψέματα, ήξευρεν αυτός διατί. Διότι, πριν αποκτήση τα δύο ταύτα παιδιά, ήτο «χαροκαμένος». Του είχαν αποθάνει άλλα δύο. Τον Γιώργο τον ονόμαζεν ένα ψέμα, διότι ήτο μικρός και τρυφερός. Και την Παρασκευήν την ωνόμαζε ψευτρού, ίσως διότι ανήκεν εις το φύλον το πλέον ψεύτικο).*⁸⁷ Ανάμεσα όμως, στα επεισόδια του διηγήματος που εμπλουτίζονται με παραμυθιακά στοιχεία, όπως το μοτίβο του χαμένου παιδιού, εκτυλίσσεται η ιστορία του γέρου Παρκιώτη, η ιστορία των παιδιών που γίνονται όργανα του σχεδίου επαιτείας και η ιστορία του Νηπιακού Ορφανοτροφείου για το οποίο γράφεται ειρωνικά ότι: «ίσως είναι πολλοί οπού φοβούνται να διέλθωσιν έξωθεν του ιδρύματος εκείνου, και δεν ηξεύρουν πού των Αθηνών κείται».

87. Αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι στο διήγημα τα παιδιά παρωνομάζονται, πιθανόν για να μην τα βρει το «κακό μάτι», επειδή αποτελούν το πολυτιμότερο αγαθό. Στη «Σταχομαζώχτρα», επίσης, τα παιδιά δεν προσφωνούνται με τα πραγματικά τους ονόματα που θυμίζουν τα αγαπημένα νεκρά πρόσωπα, αλλά με τα παρωνύμια (παρانونία-παρτσούκλια) «Γέρος» και «Πατρώνα». Εδώ διαφαίνεται σ' αυτά πρόωρη ωρίμανση στα παρωνύμια της «Σταχομαζώχτρας».

Στην «Παιδική Πασχαλιά», τα παιδιά θυμούνται τις ευτυχισμένες μέρες της προηγούμενης χρονιάς και κάνουν συγκρίσεις με την δυστυχία και τις συμφορές της φετινής. Με άλλα λόγια, τα παιδιά θυμούνται, ο αφηγητής «δραματοποιεί το θέμα της έλλειψης αγάπης και τρυφερότητας που γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό κατά την επάνοδο των στιγμών που θεωρούσαμε ευτυχισμένες⁸⁸. Η Κομνιανάκαινα ασκεί βασανιστική κηδεμονία στα εγγόνια της, τη Μόρφω και τον Ευαγγελινό, μετά τον θάνατο της μητέρας τους. Η εγωκεντρική της συμπεριφορά και η κακομεταχείριση, κυρίως, του κοριτσιού γίνονται ακόμη πιο βασανιστικές στο σημείο που αρχίζει η ιστορία και που συμπίπτει με την προετοιμασία της φετινής Πασχαλιάς. Η σύγκριση του χθες με το σήμερα είναι απολύτως φυσική. Τώρα η ευτυχία έχει παρέλθει και μαζί της η παιδική ανεμελιά, που την έζησε στη λαμπρότερή της μορφή την Πασχαλιά της περασμένης χρονιάς. Στις αναμνήσεις της η Μόρφω δεν είναι δρων πρόσωπο, αλλά παρατηρητής της «απανταχού» παρουσίας της μητέρας, που αν και εκδηλώνει την απόλυτη αφοσίωσή της στον μικρό γιο της, τον Ευαγγελινό, ρυθμίζει όμως, την ισορροπία στις οικογενειακές σχέσεις και κρατά σε μια προστατευτική απόσταση τη μικρή από τη γριά. Η γιαγιά ζει μαζί τους, αλλά χωρίς τη δύναμη εξουσίας, που αποκτά μετά τον θάνατο της μητέρας, και η Μόρφω απολαμβάνει την πολυτέλεια να μην ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και να χαίρεται την εορταστική ατμόσφαιρα των ημερών. Ο περασμένος χρόνος της ευτυχίας επανέρχεται με κάθε λεπτομέρεια: ξεκινά από τη Μεγάλη Πέμπτη και καταλήγει στο απόγευμα της Κυριακής του Πάσχα που ψάλλεται η «Β' Ανάσταση» και στη συνέχεια στρώνεται το πασχαλινό τραπέζι. Ο τρίτοπρόσωπος αφηγητής διαβάξει τις σκέψεις της μικρής Μόρφως και μας μεταφέρει τις αναμνήσεις της, στις οποίες κυριαρχεί η μητέρα, έγκυος στον έβδομο μήνα. Αυτή εισάγει τα παιδιά της στο θρησκευτικό κλίμα των ημερών, αυτή τηρεί τα έθιμα, αυτή κατευνάζει με τον παρηγορητικό λόγο του παραμυθιού την πλεονεξία του μικρού Ευαγγελινού, του γιου της, που εντυπωσιάζεται με τα πασχαλινά κουλούρια και τα θέλει όλα δικά του, αυτή συνοδεύει τα παιδιά στην εκκλησία, αυτή παίρνει πάνω της το «κρίμα» του αγοριού, όταν κάνει τη ζημιά στην εκκλησία και θυσιάζεται, αυτή ετοιμάζει, τέλος, το εορταστικό γεύμα (*Και τότε η μήτηρ τον επαρηγόρει λέγουσα «το Σαββάτο το βράδυ θα 'ρθη η κουρούνα (κρα, κρα!), να φέρη το τυρί και το κρέας (τσι, τσι!) και τότε να ιδής χαρές ο Βαγγελινός, σαν ακούση κρα, κρα την κουρούνα να χτυπά το παραθύρι. Πάρε*

88. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, ό. π., σ. 22.

Βαγγελινέ το τυρί, πάρε και το τσι-τσι, να φάτε!», Και ύστερον η μήτηρ έστρωσε την τράπεζαν εις την οικίαν, και παρέθεσε τα αυγά τα κόκκινα, το τυρί, που είχε φέρει η κουρούνα, και το αρνί το ψημένο, και τα παιδιά εκάθισαν εις την τράπεζαν και ήρχισαν να τσουγκρίζουν τα αυγά των. *Τι χαρά! Τι αγαλλίασις!*) Ο κόσμος αυτός, ο πλούσιος σε οικογενειακές στιγμές, σε εικόνες της μητέρας και του αδερφού της του Ευαγγελινού, σε εναλλαγές μυσταγωγίας και παιδικής ανεμελιάς, ο κόσμος, που πάλλεται από τις συλλογικές εκδηλώσεις της κοινότητας, συγκροτεί για τη Μόρφω τον χαμένο παράδεισο της παιδικής ηλικίας και για τον αφηγητή τον χρόνο του θαύματος όπου φύση, Χριστός και νεκροί ανασταίνονται. Οι ίδιες οι αναμνήσεις είναι μια μορφή ανάστασης⁸⁹, γιατί ξαναζωντανεύουν την προηγούμενη ευδαιμονία και τα αγαπημένα πρόσωπα.

Ακόμα, ο Παπαδιαμάντης βρίσκει μέσα από τα διηγήματα του την ευκαιρία να εκφράσει τον σπαραγμό του για τον χαμό ενός νηπίου και πολύ συχνά θα το κάνει αυτό με πολλές αφορμές, γιατί ο συγγραφέας φαίνεται να έχει μια ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στα πολύ μικρά παιδιά και στα βάσανα τους. Η στάση του αυτή κορυφώνεται, ασφαλώς στο **«Μοιρολόι της Φώκιας»**, όπου ο Παπαδιαμάντης θα αναδείξει την περίπτωση του τραγικού θανάτου ενός μικρού κοριτσιού και όπου σε μία έξαρση του ταλέντου και της ευρηματικότητας το, θα βάλει μία φώκια να σπαράζει για ένα ανθρώπινο πλάσμα. Στον ίδιο χώρο, τον θάνατο και τον σπαραγμό των μικρών παιδιών, ο Παπαδιαμάντης τα βλέπει σαν θέλημα του Θεού, πόνο αναπόφευκτο, όπου ο άνθρωπος δεν μπορεί να επέμβει.

Τέλος, ο Παπαδιαμάντης, μέσα στα διηγήματα του περιγράφει τον κόσμο των παιδιών να συμβιώνει μέσα σε ένα περιβάλλον, που έρχεται αντιμέτωπο με τις πολλές όψεις της ανέχειας. Προβάλλεται ως η πηγή της δυστυχίας της οικογένειας να προέρχεται, κυρίως, από τον άντρα, που δεν συναισθάνεται τις ευθύνες του πατέρα και σπαταλά τα χρήματα στα γλέντια, τη χαρτοπαιξία και το άλλες επιπολαιότητες αδιαφορώντας για την ανατροφή των παιδιών. Έτσι στο διήγημα **«Οι δύο Δράκου»** οι μικρές ηρωίδες, που η φυσική τους μητέρα δεν φαίνεται ιδιαίτερα στοργική μαζί τους, έχουν μάθει να μεσολαβούν για την αναζήτηση των «δανεικών» και οι δυο, επίσης, είναι πολύ μικρές στην ηλικία· το δεύτερο κορίτσι δεν μπορεί να αρθρώσει

89. Όπως το «Κοριτσάκι με τα σπέρτα» του Άντερσεν ονειρεύεται ό, τι στερείται, έτσι και η Μόρφω καταφεύγει στον κόσμο των αναμνήσεων που υποκαθιστά, προσωρινά, τη στέρηση της μητέρας. Αν και το παρελθόν λειτουργεί σαν μαγικό φίλτρο, αφού ταυτίζεται με τη χαρά και την αληθινή ζωή, δεν αντικαθιστά την πραγματικότητα.

σωστό λόγο ενώ παράλληλα βιώνουν σαν μια φυσική κατάσταση τις επιπτώσεις των διαλυμένων οικογενειακών σχέσεων για τις οποίες ευθύνεται ιδιαίτερα ο πατέρας. Στο διήγημα αυτό, ο αφηγητής γίνεται μάρτυρας των δυσχερειών εξαμελούς οικογένειας και υποστηρίζει με τα πενιχρά του μέσα την επιβίωση των παιδιών, όταν ο «μέθυσος» πατέρας, απών κατ' ουσίαν, δεν διαθέτει χρήματα για το σπίτι. Ο αφηγητής εισχωρεί, δηλ., εδώ ακόμη πιο μέσα στις καταστάσεις και παρακολουθεί τη ζωή της φτωχής οικογένειας, συμβιώνοντας μαζί της ως υπένοικος· ο μαστρο Αχιλλέας, παρά την ασωτία του, δεν εγκαταλείπει την οικογενειακή στέγη και τέλος, η μητέρα, η κυρά Αχιλλείνα, συντηρεί την οικογένεια, έχοντας η ίδια επικοινωνία με τον «νοικάρη» της, τον οποίον αποσκοπεί να «πολιτέψει». Στο συγκεκριμένο διήγημα αλλά και σε άλλα δύο έργα του, όπως στο μυθιστόρημα «Η Φόνισσα» και στο διήγημα «Η στοιχειωμένη καμάρα», γραμμένα σε διάστημα δύο χρόνων, αποτελούν μια τριλογία, όπου η κοινωνική πραγματικότητα του τόπου τρέφει ακόμη τον μύθο του Παπαδιαμάντη. Κοινό θέμα τους είναι οι επιπτώσεις της «προίκας», που σαν πολύτιμο κοινωνικό και οικονομικό αγαθό, ανατρέπει την ηθική και οικογενειακή ισορροπία, πλήττοντας άμεσα τα παιδιά. Επομένως, ο Παπαδιαμάντης, παράλληλα με την τρυφερή στάση απέναντι στα παιδιά, φαίνεται ότι τα διηγήματά του και η αυτοβιογραφική πληροφορία που συναντάμε σε ορισμένα υπονοούν συμβολική «υιοθεσία». Επιτιμά δηλ. με ειρωνεία και δηκτικότητα όσους δεν είναι ώριμοι να δημιουργήσουν οικογένεια και δεν εκτιμούν πόσο πολύτιμο αγαθό είναι το παιδί στην οικογένεια.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι ο Παπαδιαμάντης αγαπούσε πραγματικά τα παιδιά και τα θεωρούσε αναπόσπαστο κομμάτι στην ζωή των μεγάλων. Το παιδί στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο και κατέχει εξέχουσα θέση σε αυτό. Σε όλα σχεδόν τα έργα του, ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται σε κάποιο παιδί. Οι αναφορές αυτές πηγάζουν από τα δικά του βιώματα ως παιδί και τις παιδικές του αναμνήσεις. Για τον λόγο αυτό, το παιδί που περιγράφει ο Παπαδιαμάντης στο αφηγηματικό του έργο απέχει πολύ από τα σημερινά πρότυπα. Αναμφίβολα, ο συγγραφέας αγαπούσε ειλικρινά τα παιδιά, ένιωθε μεγάλη συγκίνηση για την αθώα παιδική ψυχή και από όλο το έργο του αναδύεται η ομορφιά και η ευωδιά της αθώας ψυχής του παιδιού. Είναι, όμως, βέβαιο ότι ο Παπαδιαμάντης δεν καταφέρνει με όλα αυτά να αγγίξει τα σημερινά παιδιά που και σε διαφορετικό περιβάλλον ζουν και διαφορετική γλώσσα μιλούν και διαφορετικά, τελείως διαφορετικά, προβλήματα αντιμετωπίζουν. Υπάρχουν, λοιπόν, αγεφύρωτες διαφορές

των παιδιών εκείνων που περιγράφονται στα έργα του με τα σημερινά παιδιά και είναι γεγονός πως τα σύγχρονα παιδιά θα θεωρήσουν ακατανόητη την ζωή των παιδιών εκείνης της μακρινής εποχής, καθώς σε εκείνη την περίοδο ο συγγραφέας δεν θα βρει στηρίγματα, για να αναζητήσει γνωστές μορφές ζωής⁹⁰. Να σημειωθεί μάλιστα πως και η ζωή των παιδιών στο σημερινό χωριό καμία σχέση δεν έχει με την ζωή των παιδιών που μας παρουσιάζει ο Παπαδιαμάντης. Άρα διαπιστώνεται ότι τα έργα του Αλ. Παπαδιαμάντη δύσκολα μπορούν να διαβαστούν και να κατανοηθούν από τα παιδιά, μολονότι αναφέρονται σε πολλά από αυτά σε πτυχές της παιδικής ζωής και έχουν ως κεντρικό θέμα τους το παιδί. Κι ο λόγος είναι αφενός η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο ίδιος και αφετέρου η περιγραφή, στο αφηγηματικό του έργο, του διαφορετικού τρόπου ζωής των παιδιών της εποχής εκείνης σε σχέση με τα σημερινά.

90. Βλ. Β.Δ. Αναγνωστόπουλος - Αντ. Δελώνης, *ό.π.*, σ. 171.

Επίλογος

Το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη κατέχει πρωτεύουσα θέση στη νεοελληνική πεζογραφία. Η διηγηματογραφία του διακρίνεται για τον ρεαλισμό της, που φτάνει πολλές φορές μέχρι το νατουραλισμό. Η αυστηρή και ακριβολόγος θεώρηση τόσο της αγροτικής κοινωνίας του νησιού του όσο και της Αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής του, η βαθιά στοχαστική και ελεγκτική ματιά του πάνω στα κοινωνικά δρώμενα, η ανάδειξη ως κεντρικών ηρώων του έργου του όχι συνηθισμένων τύπων, αλλά ιδιόρρυθμων και περιθωριακών, ανθρώπων ναυαγισμένων κυριολεκτικά ή μεταφορικά, και η συχνή παραπομπή στη μικρή ανθρώπινη ομάδα, που ως εκκλησιαστική κοινότητα αποκτά καθολικές διαστάσεις, δίνει στον ρεαλισμό του έναν χαρακτήρα κριτικό και θεολογικό ταυτόχρονα. Η ποικιλία των αφηγηματικών τεχνικών και η γλώσσα του παράγουν μια έντονη ποιητικότητα. Η γλώσσα του είναι στη βάση της η καθαρεύουσα της εποχής, εμπλουτισμένη ωστόσο με διαχρονικά στοιχεία της ελληνικής, διαποτισμένη από τη γλώσσα της Γραφής και της εκκλησιαστικής υμνογραφίας και διανθισμένη, ιδίως στους διαλόγους, με στοιχεία του σκιαθίτικου ιδιώματος, «θησαυρισμένη», κατά τον Ελύτη, «από απανωτά στρώματα παιδείας». Η ιδιαιτερότητα αυτή κάνει το παπαδιαμαντικό έργο να υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της τυπικής ηθογραφίας της εποχής του και τον πεζογράφο Παπαδιαμάντη να αναδεικνύεται «ποιητής του πεζού λόγου».

Τέλος, ο κόσμος που παρουσιάζεται στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη ανήκει σε έναν άλλον αιώνα, σε μια εποχή που φαινομενικά δεν έχει άμεση σχέση με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Όμως, ο Παπαδιαμάντης και το έργο του δεν έχουν ποτέ ξεπεραστεί. Αντίθετα, τα θέματα που διαπραγματεύεται παραμένουν επίκαιρα, όπως επίσης και οι ήρωες, οι ανησυχίες, τα όνειρα, τα προβλήματα, ο αγώνας του ανθρώπου για επιβίωση. Γι' αυτό άλλωστε και η αξία του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη είναι τόσο μεγάλη και έχει αναγνωριστεί, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, μία αναγνώριση ως ένας σημαντικός λογοτέχνης που έγινε πολύ πριν από το θάνατό του.

Παράρτημα

Α) Κρίσεις για τον Παπαδιαμάντη από τους μελετητές του

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε στα 1851 στη Σκίαθο· ήταν το τρίτο από τα έξι παιδιά (τα τέσσερα κόρες) του ιερέα Αδαμαντίου Εμμανουήλ και της Γκιουλώς Μωραΐτη. Μονότροπος και αισθητής και απειθαρχος από παιδί περιπλανήθηκε από σχολείο σε σχολείο και τελικά αποφοίτησε στα 1874 από το Βαρβάκειο. Για μερικούς μήνες διέμεινε με τον εξάδελφό του, τον Τίμο Μωραϊτίδη, στο Άγιον Όρος και ύστερα γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά απαξίωσε να ολοκληρώσει τις σπουδές του. Από το 1887 εγκαταστάθηκε μόνιμως στην Αθήνα. Κατά αραιά χρονικά διαστήματα επισκεπτόταν την ιδιαίτερα του πατρίδα, όπου και πέθανε από πνευμονία το 1911.

Ο Παπαδιαμάντης ξεκίνησε τη συγγραφική του πορεία με περιπετειώδη ιστορικά μυθιστορήματα, αλλά εγκαίρως στράφηκε προς το «ρεαλιστικόν» διήγημα, όπου και διέπρεψε. Η στροφή αυτή οφείλεται στην ευτυχή συγκυρία περιρρέουσας ατμόσφαιρας και εσωτερικής παρόρμησης. Η προκήρυξη από την *Εστία* στα 1883 του διαγωνισμού για το «ελληνικόν διήγημα» που θα έτερπε, θα δίδασκε και θα εξήγειρε το αίσθημα της προς τα πάτρια αγάπης, [...] ενεθάρρυνε τους νέους διηγηματογράφους να ασχοληθούν με θέματα από τον λαϊκό βίο και πολιτισμό. Ο αποφασιστικός ωστόσο παράγοντας για τη στροφή στάθηκε η ανάγκη του συγγραφέα, που ένιωθε εγκλωβισμένος μέσα στην αποπνικτική αστική ζωή της Αθήνας, να ξαναβρεί τον παράδεισο των παιδικών του χρόνων, να αναζητήσει μέσα από λυρικές αναδρομές τον χαμένο χρόνο της αθωότητας.

(Μ.Ζ. Κοπιδάκης, «*Εν λόγῳ ελληνικῶ...*», Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, Αθήνα 2003, 229.)

Ο Παπαδιαμάντης ζει στην Αθήνα τη μεταβατική εποχή των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών και της ανάπτυξης του Τύπου, οι οποίες ανέδειξαν έναν νέο τύπο λογίου (όχι τον αριστοκράτη, μεγαλοαστό, θεσμικό παράγοντα που περιστασιακά ασχολείται με τη λογοτεχνία, τύπου Ραγκαβή, Καλλιγά και Βλάχου, ούτε τον λογοτέχνη που εξαρτάται από τον πάτρωνα, όπως ο Αχιλλεύς Παράσχος ή

ο Βιζυηνός), και ανανέωσαν τη σχέση των λογοτεχνών με το κοινό. Η σχέση μεταξύ καθημερινής εφημερίδας και λογοτεχνίας, η οποία ενθάρρυνε την παραγωγή έργων με ημι-βιομηχανικές μεθόδους (επιφυλλιδογραφικό μυθιστόρημα) ή την καλλιέργεια λογοτεχνικών ειδών, όπως το διήγημα και το χρονογράφημα, συμπίπτει με την επέκταση του αναγνωστικού κοινού που προέκυψε από την επέκταση της εκπαίδευσης. Ο λογοτέχνης απελευθερώνεται από την εξουσία του πάτρωνα, αλλά ειρωνικά υποτάσσεται στους νόμους της αγοράς.

[...]

Ο Παπαδιαμάντης ξεκινά τη σταδιοδρομία του ως συγγραφέας, μπαίνοντας καθυστερημένα στον χώρο του (επιφυλλιδογραφικού) μυθιστορήματος, και αργότερα εξίσου καθυστερημένα στο χώρο του διηγήματος σε εφημερίδες και περιοδικά. Θεωρητικά θεραπεύει είδη και τρόπους που ανήκουν στην ονομαζόμενη λογοτεχνία της ευρείας κατανάλωσης, με την έννοια ότι δεν ακολούθησε τους κανόνες, τις ενδεδειγμένες συνταγές ή τη γλώσσα των συγκεκριμένων ειδών. Ποτέ του δεν χρησιμοποίησε τη θητεία του στη μετάφραση και τη δημοσιογραφία για την προώθηση του έργου του, ούτε διέθετε την επιχειρηματικότητα και τη συστηματικότητα του επαγγελματία συγγραφέα (*nulla dies sine linea*, το δόγμα του Ζολά), και αποτιμούσε και την πρωτότυπη και τη μεταφραστική του εργασία χαμηλότερα από όσο του προσέφεραν οι εργοδότες του.

Δεν επέλεξε, εξάλλου, ποτέ τον ρόλο του συγγραφέα των θεσμών και των διακρίσεων. Δεν μετείχε σε διαγωνισμούς, δεν ζήτησε την προστασία παλαιότερων συναδέλφων του, δεν αφιέρωσε σε κανέναν μυθιστόρημα ή διήγημά του, προσπάθησε, αλλά μάλλον δεν είχε τον χρόνο και την ικανότητα, να εκδώσει βιβλίο, δεν διεκδίκησε βραβεία (παρασημοφορήθηκε σε μια ομαδική απονομή την προηγούμενη του θανάτου του), και δεν μετήλθε στρατηγικές για να κατασκευάσει το λογοτεχνικό του status. [...]

(Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ο Παπαδιαμάντης στην εποχή του. Φυλλομετρώντας τα τεκμήρια αλλιώς». *Το σχοίνισμα της γραφής. Παπαδιαντ(ολογ)ικές μελέτες*, Gutenberg, Αθήνα 2014, 295 & 297.)

Από την πληθωρική παραγωγή του Παπαδιαμάντη πρέπει να αποκλείσουμε πολλά διηγήματα που μόλις φτάνουν ή ξεπερνούν το μέτριο. Πριν από το 1900 ξεχωρίζουν «Η νοσταλγός», το «Ολόγυρα στη λίμνη» (με έναν υποβλητικό, ποιητικό τόνο), το εκτεταμένο και πλατύ αφήγημα «Βαρδιάνος στα σπόρκα» (σαν ένας πολυπρόσωπος

πίνακας, όπου όμως κυριαρχεί το κεντρικό πρόσωπο της μητέρας και η μητρική στοργή), ο «Έρωτας στα χιόνια» με τη λυρική του μελαγχολία. Μετά το 1900 ο λυρικός τόνος κυριαρχεί περισσότερο: εδώ ανήκουν, το πολυδιαβασμένο «Όνειρο στο κύμα», ο «Ρεμβασμός του Δεκαπενταύγουστου» και το εκτενέστερο, σαν λυρική εξομολόγηση, «Ρόδινα ακρογιάλια». Αλλά το έργο της τελευταίας δεκαετίας, αν όχι το πιο αντιπροσωπευτικό, πάντως το πιο δυνατό του Παπαδιαμάντη είναι *Η Φόνισσα* (1903). Κεντρική μορφή στο μεγάλο αυτό αφήγημα είναι η Φραγκογιαννού (η φόνισσα): εξήντα χρονών πια, καθώς αναλογίζεται τα περασμένα της, διαπιστώνει πως η γυναίκα είναι πάντα σκλάβα: των γονιών της, ανύπαντρη, του άντρα της, παντρεμένη, ύστερα των παιδιών και στο τέλος των παιδιών των παιδιών της. Έτσι συλλαμβάνει την ιδέα να σκοτώνει τα μικρά κορίτσια, για να τα σώσει από τα βάσανα. Και με την έμμονη αυτή ιδέα, θα διαπράξει μια σειρά από φόνους, και κυνηγημένη από την αστυνομία θα πνιγεί την ώρα που ζητά καταφύγιο σε μια εκκλησιά κοντά στη θάλασσα, «εις τον λαιμόν τον ενώνοντα τον βράχον του ερημητηρίου με την ξηράν, εις το ήμισυ του δρόμου μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης». *Η Φόνισσα* είναι ένα δυνατό έργο ψυχογραφικό: η γυναίκα αυτή με την αβυσσαλέα ψυχολογία, που τοποθετείται έξω από την ανθρώπινη κοινωνία, είναι ένα πρόσωπο αινιγματικό και ολότελα ξένο από τους αφελείς (πονηρούς πολλές φορές, αλλά καλόκαρδους πάντα) νησιώτες που γεμίζουν τα άλλα του διηγήματα. Η ψυχολογική περιγραφή δίνεται με τελείως διαφορετική αδρότητα: και η σύνθεση είναι επίσης πυκνή και η λογοτεχνική εκτέλεση περισσότερο προσεγμένη.

(Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998 (9η έκδ.), 205-206.)

Άμα διαβάσει κανείς ένα διήγημα του Παπαδιαμάντη, θέλγεται και από το υλικό και από το παρουσίασμα: άμα διαβάσει δύο, η εντύπωση ελαττώνεται: άμα διαβάσει κανείς πολλά, η αγαθή εντύπωση σβήνει, όχι μόνο εξαιτίας της μονότροπης τεχνικής, αλλά γιατί ξαναβρίσκει συχνά τα ίδια θέματα και τα ίδια μοτίβα: ούτε εξέλιξη, ούτε καν ανανέωση. Ένας κόσμος κλειστός, ευχάριστος στην πρώτη επαφή και αποπνικτικός στην διάρκειά του. [...] Ύφος, έκφραση, γλώσσα σχεδόν τυχαία: καμιά επίτευξη στην κατεύθυνση αυτή. Η παρεμβολή του αφηγητή γίνεται βαριά και αδέξια: ψυχρά λογοπαίγνια, αναφορές σε περιστατικά που πρόκειται να ακολουθήσουν, πρωθύστερα, παρενθέσεις, αποσιωπητικά, επιφωνήματα, όλες οι

ουλές όσες αφήνει στον λόγο η προχειρογραφία, ξαναβρίσκονται αδιάκοπα στο έργο του. [...]

[...] Ο Παπαδιαμάντης διαβάζεται εύκολα από ανθρώπους που δεν έχουν συνηθίσει στην καλή ποιότητα και δεν απαιτεί κανενός είδους προπαρασκευή· η γενιά, που τιμούσε τον Σουρή για μεγάλο ποιητή, επόμενο είταν να τιμήσει για μεγάλο πεζογράφο τον Παπαδιαμάντη: το νόημα της τέχνης υπάρχει μόνο στην άλλη παράταξη, που μοχθεί για να δημιουργήσει, που παλεύει ανεβαίνοντας αργά ανάμεσα στην αδιαφορία του κοινού και στην αποδοκιμασία των λογίων όσοι νομίζουν πως κρατούν την παράδοση. [...]

(Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 2000 (9η έκδ.), 501-502.)

Τι απομένει λοιπόν από το έργο τούτο σήμερα; Ασφαλώς, η εποχή του άκριτου θαυμασμού και του λαϊκισμού, των γλωσσικών φανατισμών και των μεταφυσικών δογματισμών, των μεγάλων ναι και των μεγάλων όχι, μοιάζει κιόλας αρκετά μακρινή και, οπωσδήποτε, δεν είναι πια η δική μας. Σιγά-σιγά, με τα χρόνια και με τη συμβολή μιας απαιτητικότερης κριτικής, ο συγγραφέας μας έχασε την πρώτη λάμψη του θρύλου του και αντιμετωπίστηκε με πιο νηφάλιο τρόπο. Σήμερα ξέρουμε πως το έργο του δεν διαθέτει όλες εκείνες τις εγγυήσεις που εξασφαλίζουν ένα απρόσκοπτο ταξίδι μέσα στο χρόνο: ούτε η προχειρογραφία, ούτε η στατικότητα, ούτε η αφέλεια αποτελούν αξίες ικανές να προστατέψουν από τις φουρτούνες, αν όχι από το ναυάγιο. Ο διασαλπισμένος ρεαλισμός του Παπαδιαμάντη, άκριτος και χωρίς δυναμικές προεκτάσεις, δεν είναι στην ουσία του, παρά ένας ηθογραφικός νατουραλισμός, συνδεδεμένος με το πνεύμα και με το γράμμα μιας ορισμένης εποχής.[...] Η σκέψη του συγγραφέα μας, γεμάτη κοινούς τόπους, ελάχιστα μαρτυρεί τον άνθρωπο που χρησιμοποιεί το δικό του μυαλό· τα ψυχρά του λογοπαίγνια δεν προδίδουν μια ιδιαίτερη αίσθηση του χιούμορ· η δημοσιογραφική του γραφή μεταβάλλει τα περισσότερα διηγήματά του σε ανολοκλήρωτα ρεπορτάζ, σταματημένα σχεδόν αυθαίρετα ή συνεχιζόμενα δίχως λόγο.

Κι όμως, παρόλα τα ολοφάνερα ελαττώματά του, το έργο του Παπαδιαμάντη δεν παύει ν' ασκεί επάνω μας μian ιδιότυπη γοητεία. Πολλές φορές, κάτι από το ρίγος που μας δίνουν οι μεγάλοι ποιητές αναδύεται πίσω από τη νοσταλγία του και την ακαταμέτρητη, αρχαϊκή του θλίψη. [...] Γιατί εδώ, σ' αυτήν την ποιητική και λυρική διάσταση, τη διαποτισμένη με πολλή βυζαντινή υμνογραφία και με ακόμη

περισσότερο ανθρώπινο πόνο, μπορούμε, θαρρώ, ν' αναζητήσουμε το μυστικό της γοητείας του Παπαδιαμάντη, ή, με άλλα λόγια, την ειδοποιό διαφορά του από μια ηθογραφία τύπου Δροσίνη και Χρήστου Χρηστοβασίλη. Αν υπάρχει ένα μέρος του παπαδιαμαντικού έργου που ν' αποτελεί πραγματικά ένα ποιοτικό άλμα —ας πούμε: καμιά εικοσαριά διηγήματα, εκτός από τη *Φόνισσα*— είναι ακριβώς το μέρος αυτό που φορτίζεται, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, με το ποιητικό δυναμικό του δημιουργού του. Δεν είναι αποτέλεσμα εξέλιξης ή ωρίμανσης (οι λέξεις αυτές δεν έχουν θέση στον κόσμο του Παπαδιαμάντη). Είναι αποτέλεσμα ψυχικών εντάσεων κι ευνοϊκών στιγμών. [...] Είναι οι στιγμές όπου το αυτοβιογραφικό στοιχείο εισβάλλει με όλη την αμεσότητά του και η ποιητική ένταση ταυτίζει την ποιότητα με τη μαρτυρία.

(Παναγιώτης Μουλλάς, «Εισαγωγή». Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Αυτοβιογραφούμενος*, Ερμής, Αθήνα 1974, σ.ξγ'- ξδ'.)

Πού όμως ακριβώς θα μπορούσε να τοποθετηθεί και επομένως να αναζητηθεί η ποιητικότητα του έργου του Παπαδιαμάντη [...];

[...] Μπορούμε [...] γενικά να πούμε ότι η ποιητικότητα του παπαδιαμαντικού έργου εντοπίζεται στον μη αναπαραστατικό χαρακτήρα του, στην άρνηση δηλαδή του Παπαδιαμάντη να δει τον κόσμο με το μάτι του απλού θεατή και του κοινού παρατηρητή και να τον περιγράψει σύμφωνα με την κοινή εμπειρία, τις ταξινομήσεις και τις κατηγοριοποιήσεις που μας προσφέρει και τελικά επιβάλλει η κοινή εμπειρία. Η ποιητικότητα του Παπαδιαμάντη συνίσταται σ' αυτόν τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο θεάται τον κόσμο, τρόπο που κάνει ώστε στο έργο του «τα πάντα συμβαίνουν σα να επρόκειτο η πραγματικότητα να αναδυθεί ως νέα κατηγορία», για να θυμηθούμε για την περίπτωση τα λόγια του Παστερνάκ. Γιατί παράλληλα με τον υπαρκτό κόσμο της Σκιάθου, ποιος είναι αυτός ο «άλλος» κόσμος που μας παρουσιάζει και ο Παπαδιαμάντης και στον οποίο συμβαίνουν πολλά που αντιβαίνουν στην κοινή λογική και στην κοινή εμπειρία; Σ' αυτή τη νέα κατηγορία πραγμάτων προσπαθεί επομένως να δώσει ένα όνομα.

Αν μάλιστα είμαστε πιο προσεχτικοί θα αντιληφθούμε ότι ο «διασαλισμένος ρεαλισμός του», οι διαβεβαιώσεις του ότι απλώς καταγράφει πιστά και τίποτα δεν επινοεί, αυτήν την άλλη πραγματικότητα υπερασπίζονται, την απίθανη, και δεν αποτελούν κατά κανένα τρόπο ομολογία ότι συμμορφώνεται με τις αρχές, τις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις υποδείξεις της σύγχρονης του ρεαλιστικής

πεζογραφίας. Οι φανερές διαβεβαιώσεις για ρεαλισμό στην πραγματικότητα υπονομεύουν τον αναπαραστατικό χαρακτήρα του έργου του και λειτουργούν τελικά ως κριτική της ρεαλιστικής γραφής. Όπως ακριβώς το ίδιο κάνει και με τις τολμηρές παρεμβάσεις του συγγραφέα στο *Έρωτα-Ήρωα* και στη *Νοσταλγό*, που κι αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως δείγματα απελευθέρωσης της συγγραφικής πράξης από τις δεσμεύσεις που επιβάλλει η δημιουργία ενός αποδεκτού με τα τρέχοντα ειδολογικά κριτήρια πεζογραφήματος. [...]

Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η ποιητικότητα του παπαδιαμαντικού έργου», περ. *Διαβάζω*, τχ. 165 (8 Απρ. 1987) 53-54.

[...] Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη παρουσιάζουν έντονα τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, καίτοι συνήθως θεωρείται ο ίδιος ηθογράφος-ρεαλιστής. [...]

[...] Δύο θέματα [...] παρουσιάζονται συχνά στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, τα οποία είναι θεμελιώδη και στο πεζογραφικό και ποιητικό έργο της ευρωπαϊκής ρομαντικής εποχής [...]. Τα θέματα αυτά είναι πρώτον ο προέχων ρόλος της φύσης και δεύτερον ο ανέφικτος έρωτας. [...]

Αυτή η παρατήρηση μας φέρνει σε άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό που συνδέει τον Παπαδιαμάντη με τους Ευρωπαίους ρομαντικούς: τον τρόπο που παρουσιάζει τον έρωτα. Αυτό που διακρίνει το μεγάλο μέρος των ερωτικών ιστοριών της ρομαντικής εποχής από τις παλαιότερες είναι πρώτα η λεπτομερής περιγραφή της αγωνίας και της εσωτερικής διαταραχής του ερωτευμένου και, δεύτερον, η συχνή παρουσίαση του έρωτα ως ανέφικτου ή ανεκπλήρωτου. Ο κατάλογος των ηρώων και ηρωίδων που δυστυχούν στην ερωτική τους ζωή είναι όπως ξέρουμε πολύ μακρύς στη ρομαντική λογοτεχνία. Στον Παπαδιαμάντη πάνω από δέκα διηγήματα ασχολούνται με το θέμα του ανέφικτου έρωτα. [...] Στον «Έρωτα-Ήρωα» την αγαπημένη την παντρεύουν με άλλο, στην «Νοσταλγό» η αγαπημένη είναι κιόλας παντρεμένη, στο «Ολόγυρα στη Λίμνη» ο ήρωας είναι πολύ μικρός (μικρότερος και από το βοσκόπουλο στο «Όνειρο στο Κύμα»), στον «Έρωτα στα Χιόνια» η προχωρημένη ηλικία του ήρωα και οι περιστάσεις της ζωής του γίνονται ανυπέρβλητα εμπόδια. Στο «Για την Περηφάνια» και η κοπέλα και η μητέρα της δεν θέλουν το συνοικέσιο. Τον Σημαδιακό στο ομώνυμο διήγημα τον περιπαίζει η εμπνεύστρια της αγάπης του, και στο «Απόλαυσις στη Γειτονιά», ένα από τα αθηναϊκά διηγήματα, ο ερωτευμένος αυτοκτονεί γιατί τον απορρίπτει η κοπέλα. Στον «Έρωτα-Ήρωα», τον «Έρωτα στα Χιόνια», στην

«Φαρμακολύτριά», και στα «Ρόδιν' Ακρογιάλια» βρίσκουμε τις χαρακτηριστικές για τον ρομαντισμό περιγραφές της αγωνίας και της απελπισίας του ερωτευμένου που δεν βρίσκει ανταπόκριση.

Η αφήγηση όλων των διηγημάτων αυτών (εκτός από το «Απόλαυσις στη Γειτονιά») γίνεται από τη σκοπιά του άντρα. Ο Παπαδιαμάντης δεν περιγράφει τα ερωτικά πάθη των γυναικών. Γενικά, [...] ο Παπαδιαμάντης εξιδανικεύει τη νέα γυναίκα. [...]

(Ελισάβετ Κωνσταντινίδου, «Ο Παπαδιαμάντης και η παράδοση του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού». *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Δόμος, Αθήνα 1996, σ. 387-388 & 393-394.)

«Κρύβω μέσα μου κάτι που με κάνει να γυρίζω πίσω σε κάποια νέα χρόνια μακρινά, που τα γυρεύει το εγώ μου κάποτε και τότε με λαχτάρα, ίσα-ίσα γιατί μου είναι μακρινά πλέον και μου δείχνονται σαν ξένα. Κάποιος είπε: ο άνθρωπος είναι πάντ' αυτός που είτανε παιδί. Δεν ξέρω. Μα ξέρω πως πάντα μένει μέσα και στον πλέον αλλαγμένον άνθρωπον, από την ηλικίαν, από τα πάθη, από τη σκέψη, κάτι από το παιδί. Το παιδικό τούτο κάτι, το λαχταριστό και το άφραστο, αυτό το ποίημα του περασμένου, του χαμένου η μουσική, μου ξαναδείχνεται και στέκει εμπρός, κάπως λιγότερο αέρινο, κάπως περισσότερο σωματωμένο, μέσα στα Διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Βρίσκω μέσα σ' αυτά πως δεν ξέμαθα να βλέπω και να αισθάνομαι, να χαίρομαι και να λαχταρώ με τη νεανική εγκάρδια απλότητα, την ομορφιά της χώρας που με γέννησε, τον ολόφωτο αιθέρα, τα χτυπητά χρώματα, τ' αγαλματένια βουνά τα ιοστέφανα, το πολυκέλαδα γλυκύτατ' ακρογιάλια γύρω στους νεραϊδένιους χορούς των νησιών, μια θηλυκή ημερότητα και καλωσύνη στην πλάση, μια απριλιάτικη άνοιξη στην ψυχή να χαίρομαι και να λαχταρώ τους απλούς ανθρώπους και τους ταπεινούς που στέκουν παντ' ανάμεσα στη φύση, αγνάντια από το φως, πάντ' αποκάτου από τη σκέπη τ' ουρανού ...» [...]

(Κωστής Παλαμάς, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Εισαγωγή στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.)

Β) Πίνακας χρονικής ταξινόμησης των διηγημάτων που αναφέρονται σε παιδιά.

Ακολουθεί μία συνοπτική παρουσίαση σε πίνακα των διηγημάτων που αναφέρονται στον κόσμο των παιδιών και ταξινομούνται κατά την χρονική σειρά της δημοσίευσης τους⁹¹:

α/α	τίτλος	θέμα	τόπος δράσης	α' δημοσίευση	τό μο ς	σελίδ ες
1	« Η τελευταία βαπτιστική»	Πνιγμός κοριτσιού σε πηγάδι	Σκιάθος	<i>Εφημερίς</i> , 24. 03. 1888	Β΄	89-94
2	«Ο Σημαδιακός»	α) Παιδικές αναμνήσεις του αφηγητή από τα κάλαντα των Φώτων β) Έθιμα των Θεοφανείων στη Σκιάθο γ) Τα παιδιά διαμεσολαβητές σε «ραβασάκια»	Σκιάθος	<i>Εφημερίς</i> , 06. 01. 1889	Β΄	103- 113
3	«Η Σταχομαζώχτρα»	Ο αγώνας της γιαγιάς για την επιβίωση των ορφανών εγγονιών της	Σκιάθος	<i>Εφημερίς</i> , 25. 12. 1889	Β΄	115- 124
4	«Η Μαυρομαντηλού»	α) Αναμνήσεις του ήρωα από την παιδική του	Σκιάθος	<i>Εστία</i> , Μάρτιος 1891	Β΄	153- 168

91. Ο τόμος και οι σελίδες παραπέμπουν στην κριτική έκδοση του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου: Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Άπαντα», εκδ. Δόμος, τόμος 2, Αθήνα 1982.

		ηλικία β) σωτηρία του παιδιού				
5	«Παιδική Πασχαλιά»	α) Κακομεταχείριση κοριτσιού από τη γιαγιά του. β) Η αναντικατάστατη έλλειψη της μάνας	Σκιάθος	<i>Άστν</i> , 24 Απριλίου 1891	Β΄	169-176
6	«Φτωχός Άγιος»	Αναμνήσεις του αφηγητή από τα παιδικά του χρόνια	Σκιάθος	<i>Εστία</i> , Ιούλιος 1891	Β΄	211-227
7	«Ο πολιτισμός εις το χωρίον»	Το πάθος της χαρτοπαιξίας και ο θάνατος του παιδιού	Σκιάθος	<i>Εφημερίς</i> , 25 Δεκεμβρίου 1891	Β΄	237-256
8	«Ο Αμερικάνος»	α) Σκηνές παιδιών που λένε τα κάλαντα των Χριστουγέννων β) Η αντίθεση ανάμεσα στην ευφορία και την κινητικότητα των παιδιών και τη μοναξιά και τη στασιμότητα της ζωής των ηρώων	Σκιάθος	<i>Το Άστν</i> , 25-26 Δεκεμβρίου 1891	Β΄	257-273
9	«Στο Χριστό στο Κάστρο»	Το «τάμα» για την υγεία του αγοριού	Σκιάθος	<i>Εφημερίς</i> , α΄ εξαμηνία 1891	Β΄	275-299
10	«Αποκριάτικη νυχτιά»	Ο έρωτας νεαρού φοιτητή για δωδεκαετή κόρη	Αθήνα	<i>Εφημερίς</i> , 17 Φεβρουαρίου 1892	Β΄	301-314

11	«Ολόγυρα στη λίμνη»	α) Αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας. Β) Ο παιδικός έρωτας	Σκιάθος	<i>Εστία</i> Α΄ εξαμηνία ή Μάιος 1892	Β΄	379-400
12	«Οι Ελαφροσκιωτοι»	α) Σκηνές της ζωής των παιδιών μέσα στο σπίτι την παραμονή των Χριστουγέννων β) Η λειτουργικότητα του παραμυθιού στη νυκτερινή ψυχαγωγία των παιδιών γ) Ο ρόλος του αγοριού στα έθιμα του γάμου	Σκιάθος	<i>Ακρόπολις,</i> 25 Δεκεμβρίου 1892	Β΄	475-499
13	«Ο τυφλοσύρτης»	α) Η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών (παράδοση και εξέταση) β) Η χρήση βοηθήματος και οι επιβαλλόμενες τιμωρίες	Σκιάθος	<i>Εθνικόν Ημερολόγιον</i> <i>Σκόκου,</i> 1893	Β΄	463-473
14	«Της Κοκκώνας το σπίτι»	α) Συνέταιροι παιδιά στα Κάλαντα των Φώτων και οι μικροκλέφτες των οικονομιών τους β) Η απομυθοποίηση των φαντασμάτων	Σκιάθος	<i>Ακρόπολις,</i> 25 Δεκεμβρίου 1893	Β΄	641-649
15	« Ωχ! Βασανάκια»	Σκηνές μαθητικού βίου στο «Ελληνικό Σχολείο». Πρώτοι έρωτες	Σκιάθος	<i>Νέον Πνεύμα,</i> Ιανουάριος 1894	Γ΄	11-18
16	«Η	Σκηνές μαθητικού βίου	Σκιάθος	<i>Νέα Ελλάς,</i> 1894	Γ΄	19-28

	Δασκαλομάννα»	στο «Δημοτικό Σχολείο»				
17	«Φώτα ολόφωτα»	α) Η ζωή των παιδιών σε παραλιακό χωριό και η συμμετοχή τους στην τήρηση των εθίμων β) Η αντιστοιχία ωδινών τοκετού και φουρτουνιασμένης θάλασσας γ) Λεπτομερής καταγραφή των «κολυμπιδιών», εθίμου της γέννησης	Σκιάθος	Ακρόπολις, 6 Ιανουαρίου 1894	Γ΄	39-44
18	«Πατέρα στο σπίτι!»	α) Το παιδί θύμα της οικογενειακής κρίσης και των εξωσυζυγικών σχέσεων β) Το παιδί αρωγός σε καταστάσεις στέρησης γ) Μικρή σπουδή στον τρόπο ανατροφής των παιδιών και στην έλλειψη συστηματικής φροντίδας των παιδιών	Αθήνα	Ακρόπολις, 1 Ιανουαρίου 1895	Γ΄	89-94
19	«Φιλόστοργου»	α) Το συμβόλαιο υιοθεσίας νόθων παιδιών και οι κοινωνικές του προεκτάσεις β) Σχέσεις των θετών	Αθήνα	Ακρόπολις, 25 Δεκεμβρίου 1895	Γ΄	95-103

		γονέων με τα υιοθετημένα αγόρια και κορίτσια				
20	«Το Σπιτάκι στο Λιβάδι»	α) Η παιδική ανάμνηση του θεάματος της νεροποντής β) Τα παιχνίδια των παιδιών στο νερό γ) Οικογενειακές σχέσεις	Σκιάθος	<i>Ακρόπολις</i> , 24 Νοεμβρίου 1896	Γ΄	149-156
21	«Γούτου Γουπατού»	α) Η θέση του «διαφορετικού» αγοριού στην κοινότητα και β) η απόκτηση της «ηρωικής του ταυτότητας»	Σκιάθος	<i>Ακρόπολις</i> , 1 Ιανουαρίου 1899	Γ΄	183-192
22	«Το Ενιαύσιον θύμα»	Το αγόρι θεατής του ναυαγίου του πατέρα του	Σκιάθος	<i>Το Άστυ</i> , 25 Δεκεμβρίου 1899	Γ΄	215-224
23	«Αμαρτίας φάντασμα»	Η δράση του δωδεκαετούς νεωκόρου των εξωκκλησίων	Σκιάθος	<i>Άστυ</i> , 1 Ιανουαρίου 1900	Γ΄	225-230
24	«Δαιμόνια στο ρέμα»	Το αγόρι σε κατάσταση ενόρασης	Σκιάθος	<i>Εθνική Αγωγή</i> , τεύχος 14, 15 Ιανουαρίου 1900	Γ΄	237-248
25	«Το πνίξιμο του παιδιού»	Η μαθητεία του αγοριού στην κολύμβηση και ο προληπτικός ρόλος του «ναυαγοςώστη»	Σκιάθος	<i>Το Περιοδικόν μας</i> , τόμος Β΄, τεύχος 17, Νοέμβριος 1900	Γ΄	275-279
26	«Υπό την Βασιλικήν δρυν»	α) Τα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα. β) Το αγόρι σε κατάσταση	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , τόμος Β΄, 31 Μαρτίου 1901	Γ΄	327-331

		ενόρασης. γ) Από τη μυθολογία στην οικολογία.				
27	«Στρίγλα μάννα»	Μητρική σκληρότητα και παιδική ωριμότητα	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , τόμ. Δ΄, 15 Ιουνίου 1902	Γ΄	389-396
28	«Τα Κρούσματα»	α) Ιστορίες για φαντάσματα και οι επιπτώσεις τους στην ψυχική κατάσταση του ήρωα β) Το πέρασμα από τον μύθο στην πραγματικότητα	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , Τόμ. ΣΤ΄, 15 Ιουλίου 1903	Γ΄	543-556
29	«Η Συντέκνισσα»	Η εθιμοτυπία της βάπτισης του νεογέννητου αγοριού	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , Τόμ. Ζ΄, 15 Νοεμβρίου 1903	Γ΄	583-590
30	«Η Φωνή του Δράκου»	α) Ο αποκλεισμός του νόθου από την κοινότητα β) Η σχέση του ανθρώπου με τον μύθο γ) Ο άνθρωπος θύμα της ύπαρξής του	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , τόμ. Η΄, 15 Ιουνίου 1904	Γ΄	607-621
31	«Η Στοιχειωμένη καμάρα»	α) Απόπειρα παιδοκτονίας κοριτσιού: μίσος μητρικής β) Εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας	Σκιάθος	<i>Παναθήναια</i> , τόμ. Θ΄, 30 Νοεμβρίου 1904	Γ΄	633-639

32	«Γυνή πλέουσα»	Το αγόρι «επισφαλής» διαμεσολαβητής για τα «χρέη» της μητέρας	Σκιάθος	Μεταρρύθμισεις, 15- 22 Φεβρουαρίου 1905	Δ΄	19-36
33	«Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστ ου»	α) Ο ρόλος του χαρισματικού κοριτσιού στη συνοχή της οικογένειας β) Ο πόνος του πατέρα για τον πρόωρο θάνατό του	Σκιάθος	Παναθήναια, τόμ. IB΄, 15 Ιουνίου 1906	Δ΄	85-97
34	«Οι δύο Δράκοι	Το κορίτσι «διαμεσολαβητής δανεικών»	Αθήνα	Νέον Άστυ, 8 Αυγούστου 1906	Δ΄	103- 106
35	«Η Θεοδικία της Δασκάλας»	α) Πλημμελής συμπεριφορά της δασκάλας προς τα κορίτσια β) Καταγγελία της αυθαίρετης σχολικής ποινής	Αθήνα	Νέον Άστυ, 15 Αυγούστου 1906	Δ΄	111- 114
36	«Το 'Νάμι' της»	Τα κορίτσια της γειτονιάς	Σκιάθος	Νέον Άστυ, 26 Αυγούστου 1906	Δ΄	119- 122
37	«Κοινωνική αρμονία»	Παιδιά εργαζόμενα και μαγκόπαιδα στην περιοχή του «Γκάζι»	Αθήνα	Νέον Άστυ, 18 Σεπτεμβρίου 1906	Δ΄	139- 142
38	«Η Ξομπλιαστήρα»	Σχέσεις κοριτσιών με γριές	Σκιάθος	Νέα Ζωή Αλεξανδρείας, τόμ. 3, Δεκέμβριος 1906	Δ΄	169- 173
39	«Το Καμίνι»	α) Η φύση βασιλείο των	Σκιάθος	Νέα Ζωή Αλεξανδρείας, τόμ.	Δ΄	205-

		παιδιών β) Το ορεινό και το θαλασσινό καμίνι σαν πηγή των παιδικών ονειροπολημάτων		3, Μάρτιος- Απρίλιος 1907		210
40	«Τ' αερικό στο δέντρο»	α) Η ύβρις προς τον αδύνατο β) Το αγόρι θύμα της κατάρας γ) Η μυθική διάσταση της φύσης	Σκιάθος	<i>Νέα Ζωή</i> Αλεξανδρείας, τόμ. 3, Ιούνιος 1907	Δ'	211- 215
41	«Το Μυρολόγι της φώκιας»	Ο θάνατος του κοριτσιού και η «συμπάθεια» του θαλάσσιου ζώου	Σκιάθος	<i>Πατρίς</i> , 13 Μαρτίου 1908	Δ'	297- 300
42	«Τ' Αστεράκι»	Ο θαυμασμός της μυστικής ομορφιάς της νεαρής «Πούλιας»	Αθήνα	Περ. <i>Κόσμος</i> της Σμύρνης, έτος Α', 1 Ιανουαρίου 1909	Δ'	305- 310
43	«Της Δασκάλας τα μάγια»	α) Η ζωή των κοριτσιών στο Παρθεναγωγείο β) Η αντιμετώπιση των προκαταλήψεων	Σκιάθος	<i>Νέα Ζωή</i> Αλεξανδρείας, τόμ. 5, Αύγουστος- Σεπτέμβριος 1909	Δ'	325- 332
44	«Τραγούδια του Θεού»	α) Η αγαλλίαση τριών κοριτσιών από την ψαλμωδία του αφηγητή έξω και μέσα στην εκκλησία β) Η επικήδεια ακολουθία των Νηπίων	Αθήνα	<i>Ο Καλλιτέχνης</i> , τόμ. Β', Μάρτιος 1912 (Κατά τον Γ. Βαλέτα, το διήγημα γράφηκε μετά το 1908)	Δ'	389- 394

45	«Τα Μαύρα κούτσουρα»	Επικίνδυνα παιχνίδια των αγοριών στις απόκρημνες πλαγιές του Κάστρου	Σκιάθος	<i>Ο Καλλιτέχνης</i> , τόμ. Γ', Αύγουστος και Σεπτέμβριος 1912 (χρόνος συγγραφής πριν από το 1903)	Δ'	459- 479
46	«Μάννα και κόρη» (ημιτελής)	α) Το κορίτσι μπροστά στο τελετουργικό θέαμα του θανάτου. β) Το φάντασμα του νεκρού παιδιού.	Σκιάθος	<i>Τα μετά θάνατον. Η Χολεριασμένη</i> (Φέξης) 1914	Δ'	509- 518
47	«Η Ψυχοκόρη»	α) Διεστραμμένη φύση μικρού κοριτσιού. β) Περιγραφή παιχνιδιών στη γειτονιά της Δεξαμενής στις αρχές του 20ού αιώνα γ) Περίπτωση ωμοφαγίας κρέατος	Αθήνα	<i>Πολιτεία</i> , 13-14 Σεπτεμβρίου 1925 (σύμφωνα με τον Βαλέτα το διήγημα γράφηκε γύρω στο 1910)	Δ'	609- 616

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστόπουλος Β.Δ., – Δελώνης Α., *Παιδική Λογοτεχνία και σχολείο*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 1988.
- Αργυρίου Α., *Ένα ανεπανάληπτο παράδειγμα, Είκοσι κείμενα για την ζωή και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, εκδ. Φίλων, Αθήνα 1962.
- .
- Βαλέτας Γ., Άρθρο με τίτλο: «Αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη», εφ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1941, σσ. 118-125.
- Βαλέτας Γ., *Παπαδιαμάντης: Η ζωή- το έργο-η εποχή του*, εκδ. Σάκαλης, Αθήνα 1955.
- Γρηγοριάδης Ν., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πεζογραφία, Βιβλίο του καθηγητή*, εκδ. Οργανισμός εκδόσεων διδακτικών βιβλίων, Αθήνα ⁶1994.
- Ζορμπάς Α., *Προσεγγίσεις νεοελληνικών κειμένων-Β' Γυμνασίου*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1985.
- Καρράς Σ., *Λογοτεχνικά Πορτρέτα*, εκδ. Το Νεοελληνικό βιβλίο, Αθήνα 1967.
- Κολυβάς Ι.Κ., *Λογική της αφήγησης και ηθική του λόγου. Μελετήματα για τον Παπαδιαμάντη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1991.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.
- Κότζιας Α., Άρθρο με τίτλο: «Χρόνοι και χρόνος στο ο έρωτας στα χιόνια», *Παπαδιαμαντικά τετράδια*, 1991, σσ. 22-37.
- Κουκουλομμάτης Δ.Ι., *Παιδαγωγικές, ψυχολογικές και φιλοσοφικές ανιχνεύσεις σε κείμενα της λογοτεχνίας*, εκδ. Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2000.
- Μιράσγεζη Μ.Δ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία-Ιστορία και Κριτική*, εκδ. Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1978.
- Νιρβάνας Π., *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Φιλολογικά απομνημονεύματα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

Παγανός Γ., *Η νεοελληνική πεζογραφία-θεωρία και πράξη*, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1983.

Παπαδιαμάντης Α., *Αριστουργήματα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας-Η Γυφτοπούλα*, εισαγωγή: Α. Ζήρας, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη για την εφημερίδα τα Νέα, Αθήνα 2011.

Παπαδιαμάντης Α., *Αυτοβιογραφούμενος*, επιμ: Π. Μουλλάς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1991.

Παπαδιαμάντης Α., *Τα ρόδινα ακρογιάλια και άλλα διηγήματα*, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014.

Παπαχρίστου Κ., *Ο άγνωστος Παπαδιαμάντης*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1947.

Περάνθης Μ., *Εισαγωγή στο έργο, Άπαντα Παπαδιαμάντη*, εκδ. Εταιρία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1960.

Πολίτης Λ., *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³1980.

Ρήγας Οικονόμου Γ., *Άπαντα Παπαδιαμάντη*, εκδ. Σεφερλή, Αθήνα ³1962.

Saunier Guy (Michel), *Εωσφόρος και Άβυσσος, Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Μτφρ: Ε. Τσολακέλλη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2001.

Στεργιόπουλος Κ., Άρθρο με τίτλο: «Η τελευταία φάση του Παπαδιαμάντη και το μοιρολόγι της φώκιας», περ. *Θαλλώ*, τεύχος 4, Φθινόπωρο 1992, σσ. 47-53.

Στεργιόπουλος Κ., *Περιδιαβάζοντας, Στον χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, τόμ. Β΄, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986.

Τριανταφυλλόπουλος Ν.Δ., *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Άπαντα*, εκδ. Δόμος, τόμος 2, Αθήνα 1982.

Τριανταφυλλόπουλος Ν.Δ., *Ο Παπαδιαμάντης του Ζήσιμου Λορεντζάτου*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2011.

Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., *«Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη (1887-1910)»*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987.

Φέξης Γ., *Πασχαλινά διηγήματα του Παπαδιαμάντη*, βιογραφία: Ι. Ζερβός, Αθήνα 1912.

Φραγκούλας Ι.Ν., Άρθρο με τίτλο: «Τα μαθητικά χρόνια του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο και στη Σκόπελο», *Ελληνική Δημιουργία*, ΙΓ' (1954), σσ. 235-238.

Χάρης Π, *Έλληνες Πεζογράφοι*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1981.

Ηλεκτρονικές πηγές

<http://www.papdiamantis.org/>

<http://papdiamantis.net>